

Gárdonyi Albert

**Magyarországi könyvnyomdászat
és könyvkereskedelem a 18. században,
különös tekintettel Budára és Pestre**

Budapest, 1917.

Kiadja Lantos A. Könyvkiadóhivatala

TARTALOM

Könyvnyomdászat és szellemi élet.
Budai nyomdászok.
Pesti nyomdák.
Nyomdajegyzékek.
Kalendárium-szabadalom és utánnyomás.
Tankönyv-szabadalom.
Cenzura és köteles példány.
Könyvkötő-könyvkereskedők.
A könyvkereskedelem szabályozása.
A könyvkereskedelem a cenzura igájában.
A fejlődő Pest nyomdászata és könyvkereskedelme.
Vándor-könyvkereskedők.

Könyvnyomdászat és szellemi élet.

Az ujkori történetírás legnagyobb nehézsége az adatok bősége, melyek felkutatása tengernyi munkát követel s az adatok utvesztőjében igazán művészet helyesen és biztosan itélni.¹ Ezzel a tudattal készült a jelen munka is, melyhez bőséges forrásokat tartalmaznak levéltáraink, elsősorban pedig a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem irányítására hivatott helytartótanács levéltára. E munka csupán a székesfőváros levéltárában foglalt anyagon épült fel s így mindenestre fogyatékos; tömérdek olyan anyagot tartalmaz azonban, melyek Magyarország 18. századi művelődéstörténetének megvilágítására vannak hivatva s így széleskörű érdeklődésre tarthatnak számot. A felhasznált források fogyatékoságát egyébként mentse Ausonius bölcs mondása: *Alius alio plura invenire potest, nemo omnia!*

A könyvnyomtatás és kereskedelem a 18. században éppen olyan megkötött, mint a többi iparágak, sőt talán még megkötöttebb, mert nem csupán anyagi, hanem szellemi érdekekkel is kénytelen megküzdeni. Sok tekintetben azonban a saját útjain jár: úgy a könyvnyomtatás, mint a kereskedelem is erősen helyi jellegű, a helyi kereslet és kínálat hatása alatt áll. Ahol a szellemi műveltség még nem honosodott meg, ott nem adnak ki tudományos munkákat, de nem is keresik azokat. Tulajdonképpen a könyvnyomtatás az első iparág, amely tömegszükségletek kielégítésére van berendezve s a tömegszükséglet jellegéhez kénytelen alkalmazkodni. Ahol nincsenek tudományos központok, ott nem nyomnak és árusítanak tudományos könyveket. Ilyen helyeken a könyvnyomtatás a nép szükségleteihez kénytelen idomulni, ha boldogulni akar: iskolakönyveket, naptárakat, vallásos munkákat és népies szépirodalmi olvasmányokat termel a könyvsajtó s a nép gazdasági központjain, a vásárokon árusítja azokat a kereskedelem.

Magyarország a 17. század végén szabadult fel a török hódoltság alól: népessége gyér, földje műveletlen, ipara és kereskedelme kezdetleges volt. Ilyen kedvezőtlen gazdasági viszonyok mellett szellemi műveltséget nem kereshetünk, de nem is találunk benne: előbb a gazdasági életnek kellett megszilárdulnia s csak azután jöhetett a szellemi élet. Ez magyarázza 18. századi irodalmunk elmaradottságát, ez magyarázza a könyvnyomtatás és kereskedelem pangását.

A 18. század elején Pozsony és Nagyszombat voltak Magyarország központjai: amaz a politikai, ez a tudományos központ. E központokban volt szellemi élet, itt virágzott a könyvnyomtatás és kereskedelem. A nagyszombati jezsuita nyomda volt az egyetlen, ahonnan valamelyes tudományos irodalom is került ki. Magyarázatul az szolgálhat, hogy itt volt az ország egyetlen egyeteme. Pozsony politikai és kormányzati központ volt, akadt benne vásárló közönség, volt könyvkereskedelme is. Ugyanakkor Buda és Pest alig néhány évtizednyi multtal bíró városok, lakosságuk ujonnan telepített, iparuk és kereskedelmük a kezdet nehézségeivel küzd, kultúrájuk semmi. Ez új telepeknek az egész országhoz hasonlóan előbb a megélhetés nehézségeivel kellett megküzdeniük, csak azután következhetett a szellemi szükségletek kielégítése.

Amikor Budán és Pesten a gazdasági fejlődés alapjai meg voltak vetve, amikor Magyarország gazdasági, tudományos és politikai súlypontja ide helyeződött át, a szellemi élet lüktetése is megindult és virágzó nyomdaipar és könyvkereskedelem támadt bennük. E változás a 18. században folyt le s annál figyelemreméltóbb jelenség, mert sorsdöntő volt Magyarországra nézve: Magyarország szellemi ébredése Buda és Pest szellemi ébredésével esett össze!

*

¹ Seignobos ujkori történetének előszavában.

Budai nyomdászok.

Budán Heyll Quirinus próbálkozott először nyomdaipari-vállalkozással 1689-ben, terve megvalósítását azonban a kormány anyagi támogatásától tette függővé, s miután azt nem sikerült megszerezni, lemondott a vállalkozásról.² 1724-ben alapította Budán az első nyomdát Landerer János Sebestyén, amely hosszú időn át Buda egyetlen nyomdája maradt. Landerer János Sebestyén korán elhalt, özvegyet és kiskorú gyermekeket hagyva hátra. Az özvegy 1728. január 11-én Nottenstein János Györgyhez ment férjhez s ezzel a Landerer nyomda a Nottenstein kezébe került. A nyomda kezdetben szabadalom nélkül működött s Nottenstein csupán akkor szánta el magát a szabadalomszerzésre, mikor hírt vette, hogy a pozsonyi könyvtáros kizárólagos szabadalmat kapott német naptárak kiadására. Ennek hatása alatt 1728 január 30-án azon kéréssel fordult a budai tanácshoz, eszközölné ki számára bécsi ügyvivője útján, hogy hasonló kizárólagos szabadalmat kapjon német evangéliumos könyvek, katekizmusok és ábécés könyvek kiadására.³ A tanács teljesítette kérését s 1728 április 10-én meleg ajánlással küldötte fel a kancelláriához folyamodványát, melyben az előadott szabadalom engedélyezését kérelmezte. A kérés eredménnyel járt s Nottenstein János György 1728. április 28-án megkapta a kívánt szabadalmat, mely szerint 10 esztendőn belül csupán ő nyomathatott és árusíthatott a tanuló ifjúság használatára Magyarországon német ábécés könyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket, köteles volt azonban az ábécés könyveket, a polgári, a katekizmusokat és evangéliumos könyveket az egyházi hatóság cenzurája alá bocsátani.⁴ Nottenstein nem érte meg a szabadalom leteltét, 1737 április 10-én meghalt⁵ s a szabadalom megújításáért már özvegye, Nottenstein Veronika folyamodott III. Károly királyhoz, aki 1738 január 7-én kelt oklevelében ismét 10 esztendőre engedélyezte a fenti szabadalmat.⁶ Ez a szabadalom az előbbihez hasonlóan kizárólagos volt: csupán a Nottenstein-nyomda volt feljogosítva a felsorolt sajtótermékek előállítására, minden más könyvnyomtató vagy árusító szigorú büntetés alá esett, ha e szabadalom ellen vétett.

A budai nyomda 1752-ig maradt a Nottenstein Veronika kezében, ekkor ismét visszazállott a Landerer-családra, mert az özvegy átadta első házasságából származott fiának, Landerer Lipót Ferencnek.⁷ Az új tulajdonos, a budai tanács 1752 október 10-én kelt felterjesztése mellett fekvő beadványa szerint,⁸ az eredeti szabadalmakat messze meghaladó jogokat akart szerezni nyomdája számára, terve azonban nem sikerült s csupán az eredeti szabadalmat kapta meg újabb 10 esztendőre, 1752 november 20-án. 1755. december 4-én azonban sikerült kibővítenie nyomdája szabadalmát, amikor is kalendáriumok kiadására is jogot kapott.

² Az első budai nyomda terve az 1686. évi visszafoglalás után. Könyvtári Szemle II. évf. 145. l.

³ Budai levéltár. Mandata antiqua 240.

⁴ Libellos alphabeticos minores, non secus approbatos catechismos, nec non ordinaria evangelia dominicalia et festivalia lingua germanica conficere, eademque et eosolem per totum regnum nostrum Hungariae libere et absque omni impedimento vendere et distrahere. Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1843.

⁵ Némethy: Nyomdászok stb. Budán és Pesten a XVIII században. (Magyar Könyvszemle 1901. évf.)

⁶ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2676.

⁷ A budai tanács 1753. december 22-én kelt bizonyítványa szerint. Budai levéltár. Tanácsí vegyes iratok.

⁸ Calendaria Cracoviensia, itidem libellos alphabeticos, etiam mutando vocabularia, catechismos et evangelia cuiuscunque in Hungaria regnantis, praeterea officium Rakocianum in Hingarico et Ltino idiomate, diversas historias in oblectationem gentis nostrae Hungaricae versibus explanatas et caeteras approbatas, libros scholasticos in usum Scholarum Piarum, Praecatorias Gertrudianas etc. Budai Levéltár. Locumtenentia antiqua 2687.

Landerer Lipót Ferenc özvegye, Katalin ura betegsége, majd halála miatt elmulasztotta a szabadalom megújítását s csupán akkor kérte (1771. február 1-én) a budai tanács közbenjárását a szabadalom meghosszabbítása érdekében, amikor Spaiser Keresztély pozsonyi könyvkötővel vitába keveredett.⁹ A tanács magáévá tette az özvegy ügyét s meleg ajánlására újból megkapta a szabadalmat 1771. szeptember 4-én.

A budai Landerer-nyomda további történetét Landerer Lipót Ferenc fiának, Landerer Mihálynak 1792-ben a budai tanácshoz beadott sajátkezű folyamodványa világítja meg, amelyben anyja és testvérei ellen keresi az igazát.¹⁰ A folyamodvány szerint Landerer Lipót Ferenc 1770-ben bekövetkezett haláláig maga vezette az üzletet, amely nagyon jól ment s csupán azért nem tudott vagyona szert tenni, mert könnyelműen hitelezett s az adósok mintegy 10.000 forint erejéig megkárosították. Ezenkívül azon könnyelműséget is elkövette, hogy házassági szerződésében a nyomdát feleségének lekötötte s végrendeletileg nem gondoskodott gyermekeiről. Halálakor a nyomda értéke 2224 forint volt, a raktáron levő könyvek pedig 2134 forintba voltak becsülhetők.

Landerer Mihály 1773-ban adta magát a nyomdászat mesterségére, hogy özvegy anyján és leánytestvérein segítsen. 1779-ben a nyomda művezetőjévé lett s 1784-ig serényen közreműködött a nyomda felvirágoztatásán. Közben sokat kellett kiállania anyjától és leánytestvéreitől, akik állandóan beleavatkoztak a nyomdai ügyek intézésébe. A fenti 10 esztendő alatt 43.863 forintot tett ki a nyomda forgalma s ebből kitűnően felszerelte a nyomdát és kifizette az atyja adósságait. Pedig az egyetemi nyomdának Budára helyezésével a Landerer-nyomda helyzete lényegesen rosszabbodott, mert erős versenytársa támadt s naptárak és kisebb nyomtatványok kiadásával volt kénytelen fenntartani magát, amint ez a budai tanács 1784. június 1-én kelt jelentéséből kitűnik.¹¹ 1789-ben Landerer Mihály, úgy látszik, rövid időre megvált a nyomda vezetésétől, mert 1790 május 24-től folytatja az elszámolást s kimutatja, hogy 1791 végéig, tehát 19 hónap alatt 11,838 forint volt a bevétele s a házvételre és javításra kifizetett 5579 forinton, továbbá egyéb költségeken felül is maradt még 708 forint. 1792 július 7-ig ismét 2089 forint volt a bevétel, 1496 forint a kiadás, maradt tehát tisztán 593 forint. Itt végleg megszakadhatott a kapcsolat közte és a nyomda között, mert tovább nem vezeti a számadásokat s folyamodvány benyújtásakor a hírlapok útján értesült arról, hogy anyja a nyomdát el akarja adni.

A szakadás oka a közte és anyja között felmerült ellentétekben lehetett, mert anyja és leánytestvérei alaptalan vádjairól beszél, illetőleg azok ellen védekezik s számadásainak hatósági ellenőrzését sürgeti.

Az ügy a tárnokmester elé került, kinek 1794 október 7-én kelt rendelete szerint Landerer Katalin 1792 augusztusában el akarta árvereztetni a nyomdát, de Landerer Mihály atyai jogon a maga számára követelte, mire anyja tanuk előtt kijelentette, hogy a nyomdát egy féléven belül átadja neki. Ez nem történt meg s Landerer Mihály most már csupán üzletvezetői munkadíjat követelt anyjától, amit 1793 augusztus 11-én meg is ígért, de nem adott meg. Erre 1794 július 31-én beadott folyamodványában a nyomda átadását kérte a budai tanácstól, de anyja a házassági szerződésre hivatkozva, megtagadta a kérés teljesítését. Minthogy Landerer Mihály kötelezte magát, hogy évi 400 forintot fizet anyjának és leánytestvéreinek, elrendelte a tárnokmester, hogy a budai tanács kényszerítse az özvegyet a nyomda vezetésének a jelzett feltételek mellett Landerer Mihályra való átruházására.

⁹ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1475.

¹⁰ Budai levéltár. Tanácsi vegyes iratok.

¹¹ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1507.

A. vitának a Martinovics-ügy vetett véget, amikor Landerer Mihály is a vádlottak sorába került s Kufstein és Spielberg börtöneiben volt kénytelen raboskodni. A börtönből mint munkaképtelen nyomorék szabadult ki s néhány év múltán meghalt.¹²

Pesti nyomdák.

Pesten a nyomdaipar Budánál későbbben honosodott meg. 1753 november 24-én polgárjogot nyert ugyan Heptner János György bécsi származású könyvnyomtató, nyomdájának működéséről azonban semmit sem tudunk.¹³ Az első pesti nyomdát Eitzenberger Ferenc Antal nagyszombati származású nyomdász alapította, aki 1755 december 18-án folyamodott a városhoz, hogy engedje meg neki egy nyomda felállítását.¹⁴ Kérését azzal indokolja, hogy a városnak szüksége van nyomdára (zu seiner noch mehreren Zierde eine Buchdruckerey ohnehin gäntzlich nöthig ist) s a folyamodó pesti polgár leányát vette el. A tanács 1756 január 13-án azon indokolással utasítja el Eitzenberger kérését, hogy már felvettek egy könyvkötőt a polgárok sorába. Ez nem a fentemlített Heptner János György volt, hanem a pesti tanács 1755 december 16-án kelt határozata szerint a budai Landerer Lipót Ferenc Pécsy nevű mostoha fia, kinek felvétele ellenében Landerer Lipót Ferenc kötelezte magát, hogy a tanács tagjainak ingyen fogja adni a naptárakat.¹⁵

E tanácsi határozat ellenében Eitzenberger a helytartótanácsához folyamodott s előadta, hogy Landerer mostoha fia 13 esztendőös gyerek, aki még iskolába jár s legkevesebb 8 esztendőre van szüksége, hogy a nyomdászatot megtanulja. A kérvényre a helytartótanács a városi hatóságtól kért felvilágosítást s a tanács előbbi határozatain felül azzal védekezett, hogy Eitzenbergernek nincs szabadalomlevele. A felhozott kifogásokkal nem érte be a helytartótanács s 1756 május 20-án elrendelte, hogy Eitzenbergert vegyék fel a polgárok sorába s utasítsák a nyomdai szabadalom megszerzésére. Erre Eitzenberger szabadalomlevél nélkül állított fel nyomdát s 1761-ig zavartalanul folytatta mesterségét. Ekkor azonban a »Neu und richtiges Poststrassen-Schema« című munka reá irányította a helytartótanács figyelmét s 1762 január 18-án követelte szabadalomlevele bemutatását. Ilyennel természetesen nem rendelkezett, s a helytartótanács ismételten szigorúan megdorgálta a városi tanácsot, amiért megengedte, hogy egy könyvnyomtató szabadalomlevél nélkül folytathassa mesterségét.

Csaknem végzetessé vált Eitzenberger számára a következő eset: A budai tanács 1762 december 7-én kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyve szerint Hoffer Margit vándor könyvárus, akit tiltott nyomtatványokkal való hálazásért elfogtak, azt vallotta, hogy könyveit a pesti könyvnyomtatótól szerezte be, aki azokat maga készíti. Kihallgatták Hiebl József 42 éves és Wallner Lőrinc 24 éves könyvnyomtató segédek, akik előzetesen a pesti könyvnyomtatónál voltak alkalmazásban s ezek egyértelműen azt vallották, hogy a lefoglalt nyomtatványok a pesti könyvnyomdában készültek. A helytartótanács 1762 december 16-án szigorú vizsgálatot indított ez ügyben s elrendelte a még található példányok elkobzását. A pesti tanács kihallgatta Miller Mihály Keresztély 62 éves és Veszely Albert Vilmos 64 éves könyvnyomtató

¹² Ballagi: Magyar nyomdászat tört. fejlődése, 119. l.

¹³ Némethy: Nyomdászok stb. Budán és Pesten a XVIII. században. (Magyar Könyvszemle 1901. évf.)

¹⁴ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui.

¹⁵ Némethy a rossz anyakönyvi bejegyzések megtévesztették, mikor Landerer Lipót feleségül Viesstner Borbálát, Perne András budai könyvkötő özvegyét jelölte meg, mert Pécsi András pesti könyvkötő özvegye volt. Nyomdászok stb. Budán. (Magyar Könyvszemle 1901. évf.)

segédek, akik Eitzenberger javára vallottak; a könyvárussal és a budai tanukkal történt szembesítés után azonban kénytelen volt Eitzenberger beismerni, hogy a nyomtatványok nála készültek s ő árusította azokat. Erre a pesti tanács 1763 január 8-án kelt jelentése szerint nyomdáját bezárták s az ott talált nyomtatványokat elkobozták. Az elkobzott nyomtatványok címei a következők voltak: Feuersegen, Wettersegen, Beschwörungen, Colamanni Segen, Michaelis Brief, Siben-Schloss Gebeter, tehát egytől-egyig babonás tartalmu nyomtatványok, amelyek nem váltak díszére az Eitzenberger-nyomdának.

A kétségbeesett könyvnyomtató a pesti tanácshoz intézett beadványában beismerte, hogy az elkobzott nyomtatványokat ő adta ki, de azzal védekezett, hogy nem ő a szerzőjük, hanem vándor könyvárusok útján jutott hozzájuk, kik azokat Streibig György győri könyvnyomdájából szereztek.¹⁶ A helytartótanács 1763 január 19-én kelt rendeletével a szabadalomlevél leérkezéig zárva tartatja ugyan az Eitzenberger könyvnyomdáját, szigorubb büntetést azonban nem kívánt alkalmazni vele szemben s így a szabadalomlevél kiállítása elé nem gördített akadályokat.

Az Eitzenberger-nyomda szabadalomlevele 1763 január 31-én kelt s a könyvkiadói jogosítványon kívül azon kiváltságot tartalmazta, hogy a »Neugregorianischer Zeit und Weltlauf-Kalender« című kalendáriumot 10 esztendeig kizárólagos joggal adhatta ki.¹⁷ 1763 folyamán már zavartalanul működött a nyomda s a pesti tanács 1763 december 2-án kelt jelentése szerint a következő munkákat adta ki:

Formulare puérillium colloquiorum germanico-latino-hungaricorum.

Tägliche Andachts-Übungen.

Theses ex universo jure. Praeside Paulo Luca Perghold juris civilis doctore.

Dissertatio apologetica Josephi Innocentii Deseritii e clericis regularibus Scholarum Piarum cum annexo parergon.

Az Eitzenberger-nyomda 1785-ig maradt az alapító család kezében, ekkor Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Paczkó Ferenc Ágoston vásárolta meg.¹⁸

A második pesti nyomdát Royer Ferenc alapította, aki 1773 március 17-én kapott szabadalmat, hogy Pesten nyomdát állithasson.¹⁹ Royer régi nyomdász-családból származott, mely a magyar nyomdászat történetében jelentős szerepet játszott.²⁰ Royer János Pál salzburgi eredetű nyomdász alapította ugyanis 1715-ben a pozsonyi nyomdát, mely utóbb özvegyére s 1740-ben fiára, Royer Ferencre szállott. Royer Ferenc a pozsonyi nyomdát 1750-ben Landerer János Mihály budai származásu pozsonyi könyvnyomtatónak, Landerer János Sebestyén fiának²¹ adta el, maga pedig Landerer Katalin budai nyomdájának a vezetését vette át, ahol 1772-ig működött. 1773 szeptember 25-én elhagyta állását s pesti polgárrá lett.²² A pesti nyomdát nem a maga, hanem Landerer János Mihály tőkéjével alapította s így e

¹⁶ Ego origo horum non sim, sed juxta exemplaria mihi a Jauriensi typographo Georgio Streibig et alio typographo Soproniensi per homines domatim euntes vulgo Hausierer nominatos allata perceperim.

¹⁷ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 5374.

¹⁸ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 5374.

¹⁹ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 4877.

²⁰ Ballagi: Magyar nyomdászat tört. fejlődése, 120. l.

²¹ A budai levéltár vegyes iratai között talált 1794. október 12-én kiállított eredeti keresztlevél szerint 1726. augusztus 5-én született.

²² Némethy: Nyomdászok stb. Budán és Pesten a XVIII. században. (Magyar Könyvszemle 1901. évf.)

nyomda a Landerer János Mihály alapításának tekinthető. Forma szerint csupán 1783-ban vásárolta meg Landerer nyomdáját, Landerer Katalin 1776. évi vallomása szerint azonban közismert volt, hogy a Royer Ferenc pesti nyomdája a pozsonyi Landerer Mihály alapítása.²³

Landererek után a bécsi Trattnerék jutnak számottevő szerephez a magyar könyvpiacra. Trattner János Tamás udvari könyvnyomtató már 1757 szeptember 5-én 15 esztendei kizárólagos szabadalmat szerzett magyarországi misekönyvek és breviáriumok árusítására. A szabadalomlevél indokolása az volt, hogy külföldről sok könyvet hoznak be s ennek következtében sok pénz vándorol ki az országból.²⁴ E szabadalomlevél segítségével a bécsi könyvnyomtató kitűnő piacot biztosított nyomdatermékei számára Magyarországon s buzgón törekedett e piacot minden tekintetben kihasználni.²⁵ 1760-ban lépéseket tett, hogy betűöntésre, melyet addig csupán a nagyszombati egyetemi nyomda gyakorolt, kizárólagos jogot kapjon Magyarország területén. Törekvése 1773-ig nem járt sikerrel, a szabadalomlevelet nem kapta meg, a piacot azonban már kezében tartotta, mert a hatósági jelentések szerint úgy a budai Landerer-nyomda,²⁶ mint a pesti Eitzenberger-nyomda²⁷ is Trattnertől vásárolt betűkkel dolgozott.

1782 február 20-án Trattner János újabb lépésre szánta el magát, amely lépés a magyarországi könyvkereskedelem számára új korszakot jelentett. Azt kérte ugyanis az uralkodótól, hogy mint magyar honos Pesten, az ország középpontjában (zu Pest als in dem Mittelpunkt des Königreichs), könyvnyomdát, betűöntőműhelyt és könyvkereskedést, Pozsonyban, Győrött, Nagyszébenben s Temesvárott pedig könyvkereskedést alapíthasson. Ausztriában, Bécsen kívül, Prágában, Brünben, Innsbruckban, Triesztben és Zágrábban máris voltak könyvkereskedései, Linzben, Grácban, Klagenfurtban és Laibachban pedig könyvkereskedések nyitására jogot kapott. Az osztrák könyvkereskedelmet tehát uralta, a magyarországi tervek megvalósultával könyvkereskedői nagyhatalommá lett, amely minden versenytárs fölött állott.

Trattner János Tamás törekvéseivel szemben elsősorban Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők foglaltak állást 1782 május 11-én a pesti tanácshoz beadott emlékiratukban.²⁸ Weingand János Mihály a bajorországi Kohlgrub helységből származott s 1770. március 16-án lett pesti polgárrá. Köpff János György ugyancsak bajorországi eredetű volt, Hochenschwangauból származott s 1774. március 3-án lett pesti polgárrá. A könyvkereskedést nem Weingand és Köpff alapították, hanem 1774-ben vették meg Maus Gellért özvegyétől s így az első pesti könyvkereskedés alapítójának Maus Gellértet kell tekintenünk. Maus Gellért kölni származású volt s 1748 szeptember 11-én lett pesti polgárrá. Ekkor alapította könyvkereskedését is, amely kezdetben nagyon szerény lehetett.

A Weingand és Köpff beadványa abból indult ki, hogy Magyarországon éppen elég nyomda van²⁹ s ha ezek az uralkodó terve szerint könyvkereskedői jogot is nyernének, a Pesten, Budán és Pozsonyban máris fennálló könyvkereskedésekkel együtt, annál is inkább ki tudnák

²³ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1485.

²⁴ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2702.

²⁵ Ezen a téren alkotta talán Trattner a legértékesebbet. L. Mayer: Wines Buchdrucker-Geschichte II. k. 33. l.

²⁶ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2757.

²⁷ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 4877.

²⁸ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6184.

²⁹ 24 nyomdát sorolnak fel összesen: 2 Pozsonyban, 1-1 Sopronban és Győrött, 2-2 Pesten és Budán, 1-1 Egerben, Kassán, Lőcsén, Eperjesen, Nagyváradoon, 2-2 Kolozsvárott és Nagyszébenben, 1-1 Temesvárott, Eszéken, Pécsen, Vácon és Nagyszombatban.

elégíteni a közönség szükségleteit, mert a vásárokat a könyvkötők látják el könyvekkel. Különösen azonban azt kifogásolták, hogy egy ember juthasson ekkora szabadalomhoz, mert ez a kisebb könyvkereskedők megélhetését lehetetlenné tenné, a versenyt senki nem bírná ki. Magyarország szempontjából sem tartották kívánatosnak a Trattner tervét, mert ipari termékeket hozna be az országba s ezzel szemben a pénzt kivinné. Hangoztatták, hogy eddig rossz vállalkozás volt Magyarországon a könyvnyomtatás s könyvkereskedés, most pedig, hogy kedvezőbb alakulásra nyílt kilátás, Trattner akarja letejelezni az egészet. Hivatkoznak arra, hogy a Weigand és Köpff-könyvkereskedés kitartó és szorgalmas munkával üzleti összeköttetésbe jutott a hollandi, angol, olasz, francia és római szent birodalmi könyvkereskedelemmel, Trattner tervének megvalósulása után azonban fennállását komoly veszedelem fenyegeti.

Beadványukat azzal végzik, hogy nem ellenzik a könyvnyomdák és könyvkereskedések számának szaporítását, csupán Trattner tulsulya ellen védekeznek.

Ugyanilyen értelemben nyilatkozott Royer Ferenc Antal pesti könyvnyomtató is. A pesti tanács 1782 május 22-én a helytartótanácsához intézett beadványában védelmébe vette könyvnyomtatóit és könyvkereskedőit s a Weigand és Köpff emlékiratában kifejtett érveket sok ékesszólással fejtette ki. Különösen arra hívták fel a helytartótanács figyelmét, hogy Trattner tervének megvalósulása olyan helyzetet teremtené számára, hogy a többi könyvkereskedőt és könyvnyomtatót egyszerűen lehetetlenné tenné.

Az előterjesztés nem járt eredménnyel, mert a helytartótanács 1783 január 30-án kelt leirata szerint Trattner János Tamás megkapta a kért engedélyt s ezzel a Trattner vállalata bevonult Magyarországra. A pesti nyomdát 1789-ben Trattner Mátyás szerezte meg olyan módon, hogy Trattner János Tamástól a nevezett Trattner Mátyás fia, ugyancsak János Tamás kapta keresztapai ajándékképpen s a fiu helyett egyelőre az apa vezette a nyomdát.³⁰ Trattner Mátyás képzett nyomdász volt, megfelelő tőkével rendelkezett s a magyar könyvnyomtatást művészi és gazdasági szempontból egyaránt magas színvonalra emelte. Könyvnyomtatói működése összeesik a szellemi élet ébredésével Magyarországon s ez tette lehetővé, hogy művészi tehetségét s vállalkozó szellemét érvényre juttathassa. A Trattner Mátyás vállalatának első eredményeit a következő adatokból láthatjuk:

1793 augusztus 6-án Trattner Mátyás nyomdája a következő könyvekből ad be a helytartótanácsnak köteles példányokat:

A pesti magyar társaság, 1 füzet, 8-r.

Jos. Rozgonyi: Dubia de initiis, 8-r.

Kodrus: Szomoru játék. 8-r.

Joachimi Hödl: Musa Werschetzensis, 8-r.

Fundamenta linguam hungaricam practice docendi, 8-r.

Steph. Szentgyörgyi: Philosophia instrumentalis, 8-r.

Montier asszonynak a maga leányával etc., 8-r.

Azaz a sinopei Diogenes dialogusai, 12-r.

A magyar nyelvnek & Introductio in linguam ungaricam, 1 kötetben, 8-r.

A könyvcimek mellett a könyvvizsgálók nevei is fel vannak tüntetve s ebből megállapíthatjuk, hogy a cenzori tisztet Hübneren és Rietalleren kívül Okolicsányi és Salhausser töltötték be.³¹

³⁰ Ballagi: Magyar nyomdászat tört. fejlődése. 156. l.

³¹ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 5374.

1795 július 7-én ismét Trattner Mátyás a következő, nyomdájában készült könyvek köteles példányait terjeszti fel a helytartótanácsához:

Exercice spirituel, 8-r.

Cziráky: Ordo historiae juris civilis Hungariae, 8-r.

Königsacker: Compendia arithmetica et Appendix, 8-r.

Magyar Könyvház 5. és 6. kötet, 8-r.

Szorgalmatos méhészt, 8-i.

Goffine oktató könyvének 1. és 2. része, 8-r.

A jótévő zárandók, 8-r.

Katekizmus szláv nyelven, 8-r.

Prawidlo movesnosti aneb zdworilosti, 8-r.

1797. augusztus 10-én végül a következő köteles példányokat terjeszti be Trattner Mátyás, amelyek 1795, 1796 és 1797-ben készültek:³²

A nemes hazugság, 8-r.

A keresztény katolikus betegeknek és haldoklóknak, 8-r.

Józan elmélkedés a religióról, 8-r.

Magyar könyvház 7. és 8. rész, 8-r.

Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendárium, 8-r.

Rövid magyar geographia, 8-r.

Ungarischer Land- und Wirtschafts Kalender, 8-r.

Unterricht für eine junge Person, die in die Welt tritt, 8-r.

Gebetbuch von guten Übungen, 12-r.

Der Patriot aus Grundsätzen, 8-r.

Marpurger Gesangbuch, 12-r.

Boldogságos Szűz Mária, 8-r.

Lovakat orvosló könyv, 8-r.

E három jegyzék kölcsönösen kiegészíti egymást s képet ad a Trattner-nyomda több évi tevékenységéről. Sajnos, nem mindenhol van a szerző neve feltüntetve s így nem állapíthatjuk meg, hogy e jegyzékek mennyire szolgálnak a magyarországi bibliográfia kiegészítésére. Az egyetemi nyomda kiváltságos helyzete megakadályozta a többi pesti nyomda emelkedését, mert a tudományos- és tankönyvirodalom ott összpontosult s a magyar szépirodalom nem volt oly gazdag, hogy nagy nyomdai forgalmat eredményezhetett volna. Így is eleget nyomtatott Trattner Mátyás s utóbb lényegesen fellendült az üzlete.

³² Pesti levéltár. Intimata archivi medii 6585.

Nyomdajegyzékek.

A budai Landerer-nyomda 18. századi munkásságának két nagybecsű emléke maradt meg, t. i. Nottenstein János György 1733. évi nyomtatott katalógusa és Landerer Katalin 1784. évi kimutatása nyomdája 10 évi termékeiről.

A nyomtatott katalógus a következőket tartalmazza:

Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium. Libri latini:

- Alphabeticus liber latino-illyricus, 8-r, 6 denár.
- Alphabeticus liber latino-ungaricus, 8-r., 3 denár.
- Alphabeticus liber pure illyricus, 8-r., 3 denár.
- Alphabeticus liber pure ungaricus, 8-r., 2 denár.
- Beniczki: Clavis coeli, 8-r., 5. denár.
- Canisius latino-ungaricus, 8-r., 6 denár.
- Canisius latino-germanicus, 8-r., 6 denár.
- Cicero parvus, 8-r., 6 denár.
- Comparationes, 8-r., 3 denár.
- Colloquia latino-ungarico-germanica, 8-r., 5 denár.
- Evangelium Ioannis, Benedictiones et Daemonis Flagellum Cuiuslibet libra, 25 denár.
- Gretserius parvus, 8-r., 10 denár.
- Legum sodalitatis, 12-r., libra 40 denár.
- Orator catholicus authore Adalberto Sztrakos, 12-r., 10 den.
- Poësis seu liber 3. Emmanuelis, 8-r., 6 denár.
- Principia latino-germanica, 8-r., 10 denár.
- Principia latino-ungarico-germanica, 8-r., 10 denár.
- Principia latino-ungarico-slavonica, 8-r., 10 denár.
- Syllabus vocabulorum ungarice, latine et germanice, 8-r., 6 den.
- Syllabus vocabulorum germanice et latine, 8-r., 6 denár.
- Syllabus vocabulorum latine, ungarice et germanice, 8-r., 6 denár.
- Syntaxis liber secundus, 8-r., 7 denár.
- Thermographia Budensis, 4-r., 15 denár.

Libri ungarici:

- Argirus históriája, 8-r., 3 denár.
- Apollonius chronicája, 8-r., 3 denár.
- Balassa Bálint, 24-r., 13 denár.
- Barabala. Libra, 40 denár.
- Cisio, 8-r., 10 denár.
- Chariclia, 8-r., 40 denár.
- Evangélium figurákkal, 12-r., 20 denár.
- Két gyümölcsöző olajfák, azaz Szt. Ferenc, Szt. Antal congreg. regulái, 8-r., 25 denár.

Kemény János, 8-r., 13 denár.
Köröszthöz vezető ut képekkel, 17 denár.
Köröszthöz vezető ut a kisebb, képek nélkül, 12-r., 5 denár.
Lelki fegyverház, 4-r., 40 denár.
Lelki kincs, 32-r., 6 denár.
Liliom kert, 8-r., 20 denár.
Murányi Venus, 8-r., 10 denár.
Mária Magdolnáról, 8-r., 3 denár.
Missionarius énekes könyvecske, 12-r., 5 denár.
Stillfried históriája, 8-r., 5 denár.
Salamon históriája, 8-r., 5 denár.
Tükör, melyből asszonyok erkölce kinéz, 8-r., 4 denár.
Tragoediae, 8-r., 5 denár.
Tancredus históriája, 8-r., 2 denár.
Trója város históriája, 8-r., 5 denár.
Tsengetyü, 8-r., 5 denár.
Tholdi Miklós. Libra. 40 denár.
Tékozló, 8-r., 3 denár.
Utitárs, képekkel, 24-r., 13 denár.

Libri germanici:

ABC Täferl. Das Buch, 25 denár.
ABC Büchl, 3 denár.
ABC Büchl, doppelte, 6 denár.
Allerhand, Rosoli-Zettul. Das Buch, 40 denár.
Allerhand Geist- und Weltliche Lieder. Das Buch, 20 denár.
Allerhand Vers und Haussegn. Das Buch, 20 denár.
Baum-Gärtl, mit neuem Druck, 18-r., 10 denár.
Beschreibung der königl. freyen Haupt- und Residentz-Stadt Ofen, 8-r., 10 denár.
Catechismus samt Frag-Büchl, 4 denár.
Creutz-Weeg mit 14 Station-Bilder, 12-r., 17 denár.
Creutz-Weeg der kleine, ohne Bilder, 12-r., 5 denár.
Crackauer Calender in 4°, 10 denár.
Calender in 16°, 5 denár.
Calender in 32° à 1 Kr. das Stück.
Calender für Bauern à 1 Kr.
Calender an die Wand à 1 Kr.
Evangelii, einfache, 16-r., 12 denár.
Evangelii, doppelte, 16-r., 18 denár.

Evangelischer Wetter-Hahn, das ist ungleiche Reden Martini Lutheri von den vornehmsten Articuln christlicher Religion, 15 denár.

Himmlischer Gnaden- und Lieben-Honig. Mess-, Beicht- und Communion-Gebetter in 16°, 12 denár.

Kunst gottseelig zu leben, in 12°, 5 denár.

Kern aller Gebetter in 12°, 15 denár.

Ministrier-Buch. Das Buch 25 denár.

A katalógusban felsorolt könyvek egyik része iskolai könyv, melyek kiadására a budai nyomdának szabadalma volt. Ide sorozhatók a különböző ábécés könyvek, melyek a latin és német nyelvű könyvek között egyaránt feltalálhatók. De vannak a katalógusban olyan iskolai könyvek is, melyek a gimnáziumi osztályokban voltak használatosak s melyek kiadására a budai nyomdának már nem volt szabadalma. Elsősorban a jezsuita iskolákban a latin nyelv tanítására használt könyvek ezek, melyek Alvarez Emánuel művei.³³ A katalógus könyvcímei, sajnos, nem szabatosak s így azonosságuk megállapítása nehézségekkel jár. Így a katalógusban előforduló »Poësis seu liber 3. Emmanuelis« helyes címe: »Alvari Emmanuelis institutionum grammaticarum liber III. de syllabarum dimensione.« A »Syntaxis liber secundus« helyes címe: »Alvari Emmanuelis institutionum liber II. de constructione octo partium orationis.« A »Principia« helyes címe pedig »Principia seu rudimenta grammatices ex institutonibus Emmanuelis Alvarez liber I.« Ugyancsak Alvarez műveihez sorolhatók a katalógusban előforduló syllabusok, melyek helyes címe: »Syllabus vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari in vernaculas hungaricam et slavonicam (vagy germanicam) conversorum.« Iskolai könyv volt végül a katalógus »Gretserius parvus«-a, melynek helyes címe: »Rudimenta linguae graecae ex primo libro institutionum Jacobi Gretseri.«

A latin nyelv tanításán kívül a jezsuita iskolák a vallástannal is behatóan foglalkoztak s e célra a Canisiustól származó katekizmusok szolgáltak.³⁴ Ilyeneket is találunk a katalógusban, ami már azért is természetes, mert a budai nyomda katekizmusok kiadására szabadalommal bírt.

Legkevesebb súlyt helyezett a katalógus szerint a budai nyomda az ugyancsak szabadalmazott evangéliumos könyvekre, annál több imakönyvet s egyéb ájtatossági munkát adott azonban ki, ami azok nagy kelendőségére mutat.

A katalógus magyar nyelvű könyvei közül első sorban »Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes éneki« kötik le figyelmünket, melyek 1728. évi budai kiadása ismeretes. Irodalomtörténeti szempontból becsesek Gyöngyösinek a katalógusban előforduló munkái, különösen »Kemény János emlékezete« 1733 előtti budai kiadása, mert a Murányi Venus és a Chariclia budai kiadásai ismeretesek. Gyöngyösi munkáit a budai nyomda a 18. század folyamán ismételten kiadta, ami nagy kelendőségük mellett bizonyít.

Különösen azonban az a sok széphistória tűnik fel a magyar könyvek sorában, melyeket a katalógus áruba bocsátott. Historia egy Argyrus nevű királyfiról és egy tündér szüz leányról, Historia egy Apollonius nevű királyfiuról, Historia Mária Magdolnának sok bűneiből való kegyes megtéréséről, Salamon királynak Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve. Igen szép Tancredus-história, Krónika Stillfried csehországi királyról és Brunswick nevű fiáról, Historia Trója városának 10 esztendeig való megszállásáról, Historia vagy igen szép példa a tékozló fiuról, végül Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetéről való historia: mindezek 1733. előtti budai kiadásai ismeretlenek s irodalomtörténeti szempontból értékesek.

³³ Fináczy: Közoktatás Mária Terézia korában. I. k. 96. l.

³⁴ Fináczy id. h. 96. l.

Ismeretlen végül az »Utítárs, azaz reggel s este és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok« és »A földi részek szerentséinek álhatatlan lakodalmában tombolókat jóra intő tsengetyü« budai kiadásai.

A német részről kevés érdemlegest mondhatunk: kisebb-nagyobb ájtatossági munkákon s néhány kalendáriumon kívül csupán egy munka érdemel figyelmet, t. i. »Neu aus seinem Steinhaufen wiederum aufwachsendes Ofen, oder kurtze Beschreibung«, mely az újratelepített Buda első leírása.³⁵

A Nottenstein János György 1733. évi katalógusa, mely a budai könyvnyomda 1724-1733. évi termékeit tartalmazza, bizonyságul szolgál arra, hogy a nevezett könyvnyomda figyelemreméltó tevékenységet fejtett ki. Nem oszthatjuk tehát Ballagi Aladár felfogását, hogy e nyomda »csupán kalendárium, csizió, magyar s német népdalok, litániák, rossz fametszetű s piszkos nyomású szentképek, álmoskönyvek stb. efféle termékekkel árasztotta el a hazai vásárokat s bucsukat«.³⁶ A budai nyomda t. i. elsősorban iskolakönyveket adott ki, melyek kiadására kizárólagos szabadalma volt. De kiadta a legnépszerűbb magyar írónak, Gyöngyösinek a munkáit is, ami által üzleti élelmességét nyilvánvalóvá tette. Már a könyvkereskedői katalógus kiadása is arra vall, hogy a budai nyomda szakavatott vezetés alatt állott, mert az irodalmilag jóval fejlettebb Németországon is csupán a 18. század második évtizedében lesznek divatosakká az ilyen katalógusok, amelyek a könyvek címein kívül az árakat is megjelölik.³⁷

Landerer Katalin kimutatása nyomdájá 10 évi működéséről azon alkalomból készült, hogy a helytartótanács 1784 január 26-án kelt rendeletével³⁸ bekövetelte a kimutatást s utóbb összevetette az időszakonként beérkezett köteles példányokkal. Minthogy az összehasonlítás alapján azt állapította meg, hogy a budai nyomda nem minden kiadványából küldött köteles példányt, utólagosan követelte az elmaradt darabok pótlását. Landerer Katalin erre 1784 szeptember 10-én kelt beadványában azzal védekezett, hogy a köteles példányokat rendesen beszolgáltatva, s miután a budai tanács is megerősítette állítása valóságát, a helytartótanács kénytelen volt kívánságától elállani.³⁹

Landerer Katalin betérjesztett kimutatása a következő könyveket tartalmazta:

1773:

Keresztény esztendő, III. rész.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.

Station-Büchl.

1774:

Deutsches Namen-Büchl von der alten Arth.

Murányi Venus históriája.

Mária Magdaléna históriája.

³⁵ Némethy: Budapest XVIII. századi bibliográfiája. (Magyar Könyvszemle 1879. évf.)

³⁶ Magyar nyomdászat tört. fejlődése. 119. l. Utána: Haraszti: A magyar könyvkiadás és könyvnyomtatás történetéből. 41. l.

³⁷ Geschichte d. deutschen Buchhandels. II. k. 445. l.

³⁸ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2728.

³⁹ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1522.

Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.
Ein illyrisches Gebetbuch in 18°.
Deutsch und hungarisch Portiuncula-Büchl.
Apollonius históriája.
Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.
Salamon históriája.
Andacht zum heil. Herzen Jesu hungarisch.
Rövid summája szent históriának.

1775:

Kónyi János: Mulató óra, in 8°.
Deutsches Ewangelium auf alle Sonn- und Feiertage, in 16°.
Keresztény esztendő, IV. rész.
Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.
Tékozló fiu históriája.
Deutscher Kalender, in 4° und Illyrischer Kalender.
Argirus históriája.
Keresztény esztendő V. rész. 4°.

1776:

Katholisches hung. Namen-Büchl nach alter Arth.
Jubileum-Büchl.
Trója históriája, Mátyás király históriája.
Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.
Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.
Illyrisches Gebetbuch in 18°.
Keresztény esztendő V. rész B.

1777.

Álommagyarázó könyvetske.
Stillfried históriája.
Messbüchl mit Bilder.
Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.
Florentina históriája.
Flores Mariani de Cellis Marianis.
Kern aller Gebeter.
Der erlächte Reisende oder Joseph II. Reise nach Frankreich.
Kalender in 40° und Illyrischer Kalender.

1778:

Rátz: Orvosi oktatás.
Dedalus históriája.
Bold. Sz. Máriának fájdamiroll officiuma.

Hamar: Photii Bibliotheca.

Casus reservati pro Ordine S. P. Francisci Prov. Capistr.

Goffine: Unterrichtung kath. Religion in illyr. Sprache.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Sajnovics: Idea astronomica.

Vorgang in die Taktik.

Kreuzweg-Büchl und Calvariberg-Büchl.

1779:

Argirus históriája.

Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.

Bruderschaft-Büchl von der Armen-Seelen-Bruderschaft.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Illyrische Rede von der Belagerung Ofens.

1780:

Teutsche Rede von der Belagerung Ofens.

Catechetische Betrachtungen in 8°.

Keresztény esztendő VI. és VII. rész.

Dissertatio medica de plica polonica.

Lelki kints. Hungar. kleines Messbüchl.

Hungarische Abhandlungen von Salpeter zu siedern.

Predigt von der heil. Dreyfaltigkeit.

Imago aesthetices. Deutsches evangelium in 8°

Bretschneider: Ode bey Gelegenheit der Universitäts-Installation.

Bretschneider: Ode an den Grafen Pálffy.

Ányos: Ode bey eben dieser Universitäts-Installation.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Trnka: Historia leucorrhoeae.

Hirsch: Dissertatio juridica de donatione regia.

Dissertatio medica de volatica.

Patachich: Rede bey der Ofnerischen Universitäts-Installation. Lateinisch und deutsch.

1781:

Rituale oder proprium Sanctorum Ord. PP. Cisterciensium.

Pöck: Dissertatio medica (de diebus eriticis).

Pauer: Disertatio de essera.

Rátz: Borbélyságnak elei.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Stillfried és Brunsvik históriája.

Kalvinisches Namenbüchl für die Mädln und Buben.

Álom II. József császárról.

Knie: Disertatio de febribus putridis.

Keresztény esztendő VIII. rész. (IX. Theil ist halb und wird nicht mehr gantz ausgedruckt.)

1782:

Rosa: Dissertatio medica de hysteritide.

Gedanken zur Errichtung eines Waisenhauses.

Rátz: Oratio ad sodales Marianos.

Fischer: Dissertatio medica de tremore.

Kónyi János: Háládatos protestáns.

Horváth: Chrestomathia theologiae pastoralis III. Theil.

Pöck: Dissertatio medica de vermibus nasalibus.

Kalender in 4° Deutscher und Illyrischer Kalender.

Katholischer Katechismus nach alter Arth.

Fortuna oder mulatójáték.

Illyrisches Gebetbuch in 8°.

1783:

Epistola Stephani Godál.

Kónyi János: Első hajós.

Kónyi János: Ganganelli levelei.

Prieto: Dissertatio medica de contracturis.

Cathalogus librorum.

Novák: Dissertatio medica de febribus intermittentibus.

Molitor: Dissertatio medica de crusta lactea.

Rettig: Dissertatio medica de capite obstipo.

Kalender in 4° und Illyrischer Kalender.

Winkler: Dissertatio medica de ganglüs.

Leben der heil. Susanna. Ein illyrisches Trauerspiel.

Erber: Dissertatio medica de angine catarrhali.

Tatay: Dissertatio medica de gurgullionis prolapsu.

Lied zur heil. Messe und Predigt. Deutsch und hung.

1784:

Kónyi János: A mindenkor szerető Democritus.

Schmitz Simon: Die allerbesten Gebether.

Ez a jegyzék világos képét adja a nyomda további fejlődésének. Amíg Buda tudományos központtá nem lesz, a nép szükségletére támaszkodik, a nép számára dolgozik. Amint azonban az egyetem Budára költözik s Buda tudományos központtá lesz: tudományos munkák kiadásával foglalkozik mindaddig, míg az egyetemi nyomda versenye le nem szorítja e térről.

A könyvnyomtató ipar soha sem volt arra hivatva, hogy irodalmat teremtsen, hanem csupán az irodalom eszközéül szolgált. Amíg Magyarországon irodalom nem volt, a nyomdaipar sem lendülhetett fel, hanem olyan munkákat kellett kiadnia, amelyek megélhetését biztosították. A külföldi piac számára azért nem dolgozhatott, mert ehhez tőke kellett volna, ebben pedig a

magyarországi nyomdaipar éppen olyan szegény volt, mint a többi iparágak. A tőkeszegénység a benső piacra szorította a nyomdaipart s itt is úgy biztosította befektetéseit, hogy kizárólagos szabadalmakat (*privilegia exclusiva*) szerzett egyes tömegcikkekre, elsősorban a naptárakra, amelyek fogyasztóközönsége nagy volt. Ezekből a kizárólagos szabadalmakból aztán számos összeütközés támadt a kiadók között, ami élénken jellemzi a 18. századi magyarországi könyvnyomtatás és kereskedelem állapotát.

Kalendárium-szabadalom és utánnyomás.

1740-ben Spaiser Ferenc Domokos pozsonyi könyvárus panaszt emelt, hogy ámbár 1728-ban 10 esztendőre kizárólagos szabadalmat kapott Magyarország területére német és magyar kalendáriumok kiadására s e szabadalmat 1738-ban újabb 10 esztendőre megkapta, mégis Streibig János György győri könyvnyomtató már két év óta nyomtat szabadalom nélkül naptárakat. Különösen pedig azzal vádolja, hogy a folyó esztendőre magyar nyelvű lőcsei kalendáriumot is nyomtatott, miután megtudta, hogy a lőcsei könyvnyomtató ez esztendőben nem fogja kiadni. E visszaélést Streibig azért követte el, mert ismeri a lőcsei kalendárium kelendőségét s számít arra, hogy a címmel a vevőket megtévesztheti.⁴⁰ Panaszt emelt továbbá Renauer Fülöp János soproni és Nottenstein Veronika budai könyvnyomtatók ellen, hogy évről-évre német nyelvű kalendáriumokat nyomtatnak s a már egy ízben kiadott tiltórendelet ellenére is folytatják a kiadást. Miután megtudta, hogy a lőcsei könyvnyomtató 1741-ben nem szándékozik kalendáriumot kiadni, kötelességének tartotta pótlásáról gondoskodni s e célra nagymennyiségű papírt szerzett be. Nyilvánvalóan megkárosodik azonban, ha Streibig János György győri könyvnyomtató tovább is folytathatja üzemeit, amelyek ellen oltalmat kér.

A helytartótanács 1740 december 9-én leküldötte a panaszlevelet a budai tanácshoz s jelentést kért a Nottenstein Veronika ellen felhozott vádak ügyében. Nottenstein Veronika nem tagadta a vádak valóságát, a budai tanács 1741 január 3-án kelt jelentése szerint azonban azzal védekezett, hogy a pozsonyi könyvárus is állandóan megsérti az őt megillető szabadalmat s ábécés könyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket ad ki, tehát nem veheti rossz néven, ha ő is hasonló módon jár el.

A védekezés csupán annyi eredménnyel járt, hogy Nottenstein Veronikát nem büntették meg, az 1741 május 30-án kelt helytartótanácsi rendelet azonban eltiltotta a további naptár-kiadástól s utasította, hogy szigorúan a szabadalomlevelében foglalt munkák kiadásával és árusításával foglalkozzék.⁴¹

Szerencsésebben járt a győri könyvnyomtató, az kalendárium kiadási jogot kapott, mert 1752 augusztus 28-iki rendeletében a helytartótanács már azt mondja, hogy a győrihez hasonló kalendáriumot másutt tilos kiadni.⁴² 1752 szeptember 28-án pedig már egyenesen eltiltja a helytartótanács a budai könyvnyomtatót attól, hogy a győrihez hasonló kalendáriumot kiadjon.⁴³

⁴⁰ Sub titulo Leuchoviensi, quae propter antiquam famam facillus distrahl possunt, cadem imprimere conatur, ad imponendum hominibus, quasi veno Leuchoviae impressa fuissent. Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2676.

⁴¹ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1846.

⁴² Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2687.

⁴³ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2687.

A Spaiser-Landerer kalendárium-ügy 1770-ben is kiújul, de Spaiser ezuttal sem jár szerencsésebben. Spaiser Keresztély vádat emel Landerer Lipót Ferenc özvegye ellen, hogy jogtalanul adja ki a *Vaticinium Sibyllinum* című kalendáriumot, mert vonatkozó szabadalma már 1764-ben lejárt s kifogásolja, hogy a kalendáriumot Pozsonyban nyomatja, ami káros a panasztevőre. A helytartótanács 1771 január 20-án vizsgálatot rendel el ez ügyben s a budai tanács újabb szabadalomlevél kieszközléséig eltiltja az özvegyet a kalendárium-kiadástól. A Pozsonyban kinyomatott 5000 darab kalendáriumot elkoboztatja ugyan a helytartótanács, az özvegy folyamodványára azonban 1771 október 31-én kelt rendeletével visszaadja azokat.⁴⁴

A kalendáriumok ügyének vitatását tovább is folytatja Spaiser s 1771 végén folyamodványt ad be, melyben azzal vádolja Landerer Mihály pozsonyi könyvnyomtatót, hogy a helytartótanácsi tiltó rendeletek ellenére is folytatja a német és tót kalendáriumok kiadását s az elkobzott kalendáriumokat hamis védekezéssel szerezte vissza. A budai tanács 1772 március 23-án kelt jelentésében teljesen igazolta Landerer Mihályt s Landerer Katalin és üzletvezetője, Royer Ferenc vallomása alapján megerősítette, hogy rokoni szeretettől indítva nyomatta ki számára a lefoglalt kalendáriumokat.⁴⁵

A Spaiser Keresztély és Landerer Mihály közötti ellentétek folyamányának tekinthetjük, hogy Landerer Mihály 1776-ban maga folyamodik kalendárium-kiadási szabadalomért.⁴⁶ Folyamodványában hivatkozik az 1772. évi szabályzatra, mely mindenkit arra kötelez, hogy mesterségének határait ne lépje át. (Ut quisque professionista intra sphaeram professionis suae limitetur.) Minthogy eszerint a könyvkötők nem foglalkozhatnak sem könyvnyomtatással, sem könyvkereskedéssel, Spaiser sem adhat ki a fennálló jog szerint kalendáriumokat s nincs is Magyarországon Spaiseren kívül egyetlen könyvkötő sem, aki hasonló szabadalommal rendelkezne. Spaiser megélhetését az is kellőképpen biztosítja, ha kalendáriumok kötésével foglalkozik, míg ő 7 kiskoru gyermeket kénytelen eltartani s nyomdáját nagy költséggel szerelte fel. Hivatkozik végül arra, hogy Paczkó Ferenc nyomdájában versenytársat is kapott s ez utóbbi szerződés útján 10 esztendőre biztosította magának az összes kormányhatósági munkákat.

Landerer Mihály folyamodványát a helytartótanács a budai tanácsnak is kiadta véleményadásra s ez utóbbi Landerer Katalin meghallgatása után ellene nyilatkozott. Indokolásul pedig azt hozta fel, hogy Landerer Mihálynak Kassán is van nyomdája s Pesten Royer Ferenc neve alatt harmadik nyomdát nyitott, ha tehát a kért naptár-szabadalmat megkapná, ezt összes nyomdáiban gyakorolná s ezzel az 5 gyermekes Landerer Katalint érzékenyen megkárosítaná. A rokoni szeretetet tehát legyőzte az üzleti érdek s Landerer Mihály óhajlásának megvalósítását elsősorban sógornője hiúsította meg, ami annál csodálatosabb, mert a budai Landerer-nyomda fő keresetforrása nem is naptár-kiadás volt.

A kalendárium-ügy e korbeli befejező szabályozásának tekinthetjük az 1777 augusztus 21-én kelt helytartótanácsi rendeletet, mely Spaiser tulajdonában csupán a tisztí cimtáras kalendáriumokat (*calendaria titularia*) hagyja meg, egyéb kalendáriumok kiadási jogát az egyetemi nyomdára ruházza.⁴⁷ A többi kalendárium-kiadási szabadalommal felruházott nyomdák a szabadalmi évek multáig élhetnek szabadalmaikkal, más nyomdák pedig csupán olyan kalendáriumokat adhatnak ki, melyek cimtárral és más szövegrészekkel nincsenek ellátva.

⁴⁴ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2749.

⁴⁵ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2749.

⁴⁶ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1485.

⁴⁷ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 473.

Tankönyv-szabadalom.

A kalendáriumokhoz hasonló bajok támadtak a tankönyv-szabadalmakból is, amelyek ugyancsak jó jövedelmi forrásul szolgáltak s éppen ezért a nem szabadalmazott nyomdászok gyakran megsértették e szabadalmat.

1771. szeptember 9-én kapta meg Landerer Katalin e szabadalmat, hogy német nyelvű ábécés könyveken, katekizmusokon és evangéliumos könyveken kívül magyar nyelvű ábécés könyveket és Vaticanum Sybillinum nevezetű kalendáriumokat latin, német és szláv nyelven 10 éven belül kizárólagos joggal adhasson ki, köteles azonban a katekizmusokat és evangéliumos könyveket az egyházi, az ábécés könyveket és naptárakat a polgári hatóságok előzetes cenzurája alá bocsátani s csupán a cenzura után nyomathatja ki s árusíthatja azokat.⁴⁸

A szabadalmat a könyvkötők nem tartották tiszteletben s a budai tanács 1774 július 11-én Landerer Katalin panaszára előadja a helytartótanácsnak, hogy a könyvkötők a szabadalmazott munkákat másutt szerzik be s nyilvánosan árusítják. (Experitur praedictas librorum species per compactores ahunde sibi comparari et publice distrahi.) 1774 november 3-án kelt újabb előterjesztésében azt kéri a budai tanács, hogy Landerer Katalin szabadalomlevelét a helytartótanács hirdettesse ki s hagyja meg Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eger, Pest, Győr, Pécs és Vác városok hatóságainak, hogy a kebelükben fennálló könyvnyomdákban tartsanak vizsgálatot s terjesszék fel az ott található azonos tárgyú könyvek jegyzékét, hogy azokat Landerer Katalin készpénzen magához válthassa.

A helytartótanács elrendelte a kívánt vizsgálatot s az eredmény igazolta a Landerer Katalin panaszát, mert csaknem minden nyomdában rengeteg ábécés könyvet, katekizmust és evangéliumos könyvet találtak. E jelentések a magyar könyvkereskedelem története szempontjából rendkívül érdekesek, mert a könyvárok ismeretéhez kitűnő forrásokul szolgálnak.

Ezek szerint Streibig János György győri könyvnyomdájában található volt:

3603 darab német ábécés könyv fiuknak, jobb papíron, 100 darabonként 6 forint, összesen 156 forint 18 krajcár,

3000 drb magyar ábécés könyv fiuknak, 100 darabonként 3 frt, összesen 90 frt,

2507 drb magyar ábécés könyv lányoknak, 100 darabonként 2 frt, összesen 50 frt 14 kr,

3000 drb német katekizmus in 16-r., 100 darabonként 4 frt, összesen 120 frt,

2621 drb protestáns ábécés könyv fiuknak, vékony papíron, 100 darabonként 3 frt, összesen 78 frt 63,

5513 drb protestáns ábécés könyv lányoknak, jobb papíron, 100 darabonként 6 frt, összesen 330 frt 78,

2501 drb protestáns ábécés könyv fiuknak, jobb papíron, 100 darabonként 6 frt, összesen 150 frt 84,

16 drb német ábécés könyv, 100 darabonként 2½ frt, összesen 40 den.

A győri nyomdában található könyvek összértéke tehát a jelentés szerint 976 forint 97 dénár volt.

Az egri könyvnyomdában található volt:

890 drb német evangéliumos könyv, darabonként 8 kr., összesen 118 frt 40,

1850 drb ábécés könyv fiuknak, darabonként 1½ kr., összesen 43 frt 45,

3200 drb ábécés könyv lányoknak, darabonként 1 kr., összesen 53 frt 20.

⁴⁸ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1486.

Az egri nyomdában található könyvek összértéke a jelentés szerint 215 frt 7 kr. volt.

Pozsonyban a Landerer Mihály könyvnyomdájában található volt:

- 2000 drb kis katekizmus á 2 krajcár, összesen 66 frt 40 kr.
- 1500 drb német evangéliumos könyv á 6 krajcár, összesen 150 frt.
- 3000 drb német olvasókönyv á 1½ krajcár, összesen 75 frt.
- 3000 drb német ábécés könyv fiuknak á 1½ krajcár, összesen 75 frt.
- 5000 drb német ábécés könyv leányoknak á 1 krajcár, összesen 83 frt.

Paczkó Ágoston nyomdájában található volt:

- 70 drb német ábécés könyv kötve, á 6 krajcár, összesen 7 frt.
- 1050 drb német evangéliumos könyv ivekben, á 6 krajcár, összesen 9 frt.
- 500 drb német katekizmus ivekben, á 2 krajcár, összesen 16 frt 40.
- 80 drb német katekizmus kötve, á 6 krajcár, összesen 8 frt.
- 1800 drb magyar ábécés könyv fiuknak, á 1½ krajcár, összesen 45 frt.
- 60 drb ábécés könyv fiuknak, á 6 krajcár, összesen 6 frt.
- 1600 drb magyar ábécés könyv lányoknak, á 1 kr., összesen 26 frt 40.
- 36 drb ábécés könyv lányoknak kötve, á 6 kr., összesen 3 frt 36 kr.

A nagyszombati nyomdában található volt:

- 6400 drb magyar ábécés könyv á 1 kr., összesen 106 frt 40 krajcár.
- 700 drb német ábécés könyv á 1½ kr., összesen 17 frt 30 kr.
- 460 drb kis katekizmus á 2½ kr., összesen 19 frt 10 kr.
- 1800 drb német evangélium in 12-r. á 13 kr., összesen 390 forint.

Pécsett az Engell József könyvnyomdájában csupán 50 darab magyar ábécés könyvet találtak 2 forint értékben.

Pesten végül a Royer Antal könyvnyomdájában egyáltalán nem találtak a keresett könyvek-ből, az Eitzenberger-nyomdában azonban a következők voltak találhatóak:

- 1400 drb magyar könyv fiuknak, füzve.
- 100 drb ugyanabból kötve.
- 1400 drb magyar ábécés könyv lányoknak füzve.
- 100 drb ugyanabból kötve.

A becsárok nagy összeget tettek ki és Landerer Katalin nem is nyugodott meg az eredményben, hanem 1775 június 16-án a budai tanácshoz beadott folyamodványában azt kérte, hogy ne a becsáron, hanem rizsmánként 3 forinton válthassa magához a jogtalanul kiadott könyveket. Beadványában arra is hivatkozik, hogy a megemlitett árak túl magasak s a szokott könyvnyomdai árakat meghaladják. (Mihi in tanto pretio, quo neque ego illa compactoribus distrahere posem, appingere velint.) Hivatkozik továbbá arra, hogy a könyvnyomtatók a könyvkötőknek az eladás megtörténteig hitelezik a könyvek árait, tőle pedig készpénzfizetést követelnek. (Huiusmodi impressi libri debent compactoribus usque distractionem ad creditum dari.)

A tanács a Landerer Katalin pártjára állott s a helytartótanács is ilyen értelemben határozott, mert Landerer Katalin 1776 augusztus 19-én kelt újabb folyamodványában hivatkozik rá, hogy az említett könyvanyagot összevásárolta. Most azonban újabb veszedelem fenye-

gette. Új iskolai tanterv s új könyvek léptek életbe, a régiak használhatatlannokká váltak, pedig Landerer Katalin ilyenekkel bőségesen fel volt szerelve. (Ich sehe voraus, dass bey solchen Umständen diese Normal-Schul-Bücher im ganzen Lande eingeführet, die vorige abgeschafet und mir ein unersetzlicher Schaden zugefügt würde.) Azon kérést terjeszti tehát elő, engedtessek meg neki kárpótlásul, hogy az új iskolakönyveket legalább részben ő adhassa ki. Landerer Katalin törekvései eredménytelenek maradtak, mert még a szabadalmazott 10 esztendő eltelte előtt, 1780 május 11-én a budai egyetemi nyomda kapta meg a kizárólagos jogot iskolakönyvek kiadására.⁴⁹

Az egyetemi nyomda aztán szigorúan ügyelt arra, nehogy más nyomda is adhasson ki iskolakönyveket. A helytartótanács 1788 május 29-én kelt rendeletéből kitűnik, hogy a pesti tanács a Landerer- és Trattner-nyomdákban, a Köpff-féle könyvkereskedésben s Fischer könyvkötőnél iskolakönyveket foglalt le, melyek az egyetemi nyomda kizárólagos szabadalmának rovására készültek. A helytartótanács a szabadság ellen vétőknél talált könyveket az egyetemi nyomda javára elkoboztatta s minden egyes munka után 40 forint bírság beszedését rendelte el.⁵⁰

Az elkobzott könyvek a következők voltak:

I. Landerer-nyomda:

132 drb nagy német katekizmus,
269 drb kis német katekizmus,
220 drb nagy magyar katekizmus,
170 drb közép magyar katekizmus,
493 drb kis magyar katekizmus,
132 drb nagy szláv katekizmus,
97 drb közép szláv katekizmus,
203 drb kis szláv katekizmus,
254 drb német ábécés könyv,
145 drb magyar-német ábécés könyv,
75 drb szláv ábécés könyv.

II. Trattner-nyomda:

618 drb nagy német katekizmus,
2147 drb közép német katekizmus,
4074 drb kis német katekizmus,
2445 drb nagy magyar katekizmus,
2737 drb közép magyar katekizmus,
3441 drb kis német katekizmus.

III. Köpff-féle könyvkereskedés:

16 drb nagy német katekizmus,
3 drb kis német katekizmus.

⁴⁹ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2787.

⁵⁰ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 2273.

IV. Fischer könyvkötő:

- 4 drb nagy német katekizmus,
- 3 drb kis német katekizmus,
- 4 drb közép német katekizmus,
- 2 drb közép szláv katekizmus,
- 1 drb kis magyar katekizmus,
- 1 drb német ábécés könyv.

Az elkobzó rendeletet Gotthardi pestvárosi kapitány és Aigl pestvárosi tanító hajtották végre, a pénzbírságot azonban nem sikerült beszedniük, mert a nyomdászok fellebbeztek, a könyvkereskedő és könyvkötő pedig azzal védekeztek, hogy készletüket a könyvnyomtatóktól szereztek be. A könyvkereskedőknek sikerült a pénzbüntetés alól felmentetni magukat, könyvkészletüket azonban elvesztették.

Landerer Mihály pozsonyi könyvnyomtató azután sem tartotta még tiszteletben a budai egyetemi nyomda kizárólagos szabadalmát, tovább is foglalkozott iskolakönyvek kiadásával. Erre a helytartótanács 1792. március 30-án szigorú rendeletet küldött a pesti tanácshoz s meghagyta, hogy a pesti Landerer-nyomdában s a pesti könyvkereskedőknél található összes ilyen iskolakönyveket kobozzák el s adják át az egyetemi nyomdának, Landerer Mihály pedig büntessék meg.⁵¹

Az elkobzást a pesti tanács lelkiismeretesen végrehajtotta, csupa 1779-ből származó iskolakönyvet talált azonban, amikor az egyetemi nyomda kizárólagos szabadalma még nem volt érvényben s most csupán megtorlásul voltak elkobzandók. E könyvek a következők voltak:

A Landerer-nyomdában és könyvkereskedésben:

- 12 drb Emmanuelis principia. Pars I-III.
- 18 drb Emmanuelis principia. Pars I-II.
- 26 drb Emmanuelis Alvari de constructione octo partium orationis.
- 28 drb Emmanuelis Alvari liber III. de syllabarum dimensione.
- 67 drb Cypriani Suarii artis rhetoricae liber III.

A Stachel és Kilián-könyvkereskedésben:

- 10 drb Principia seu rudimenta Emmanuelis Alvari libri I. pars prior. Cassoviae. Typ. Landerer 1779.

1798-ban végre kinyomatta a helytartótanács e könyvek katalógusát s úgy utánnyomásukat, mint árusításukat szigorúan megtiltotta.⁵²

Ügyelt továbbá az egyetemi nyomda arra is, nehogy könyvei tuldrágán kerüljenek a forgalomba s ez uton a tanuló ifjúság a vásárlástól elriasztassék. Ez okból rendelte el már 1785 július 11-én a helytartótanács, hogy a könyvkereskedők érvék be az egyetemi nyomdától kapott 10-15% árengedménnyel s árusítsák a tankönyveket a megszabott áron.⁵³

⁵¹ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 4881.

⁵² Pesti levéltár. Intimata archivi medii 6783.

⁵³ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 6593.

Cenzura és köteles példány.

A könyvnyomtatók szabad mozgását nem csupán a kizárólagos szabadalom, hanem a könyvvizsgálat is akadályozta.⁵⁴ A könyvvizsgálat Magyarországon az 1730 június 8-án kelt helytartótanácsi rendelet szerint 1726-ban indult meg, amikor is a szabályzat arra kötelezte a nyomdatulajdonosokat, hogy a kinyomandó hit- és erkölcsstani munkákat az egyházi, a többiek pedig a polgári (vármegyei vagy városi) hatóságok előzetes vizsgálata alá bocsássák s a már kinyomott munkák 3 példányát időszakonként (singulo semestri) küldjék be a helytartótanácsnak. Az első könyvvizsgálati szabályzatot az 1730. évi annyiban módosította, hogy a politikai tárgyú munkák előzetes vizsgálatát a helytartótanácsnak tartotta fenn, a külföldön megjelenő munkák forgalomba hozatalát pedig attól tette függővé, hogy a könyvvizsgálók megengedhetőnek tekintik-e?⁵⁵

A könyvvizsgálat intézményével a 18. század első felében nem volt sok bajuk a könyvnyomtatóknak és kereskedőknek, mert szegényes irodalmunk nem adott arra alkalmat. A könyvvizsgálati szabályok betartását és a 3 köteles példány beszolgáltatását mindamellelt - melyből az 1780 augusztus 10-iki helytartótanácsi rendelet alapján 1 az egyetemi könyvtárnak jutott⁵⁶ - ismételten sürgeti a helytartótanács visszaélések megelőzésére 1761 május 2-án elrendelte, hogy minden nyomtatványon fel kell tüntetni a kiadás helyét és évét, továbbá a könyvnyomtató nevét is.⁵⁷ A könyvvizsgálati szabályok betartására az irodalmi termeléssel párhuzamosan nagyobb és nagyobb súlyt helyez a helytartótanács s 1780 március 13-án elrendeli, hogy a könyvvizsgálati szabályok ellen vétő könyvnyomtatók elsőízben 100 forint bírsággal büntetendők, másodízben pedig könyvnyomtatói jogositványuk elvesztésére ítélandók.⁵⁸

Szórványosan találkoznak a cenzura jelenségeivel. Az első a helytartótanács 1751 augusztus 5-én kelt rendelete, mely Biró Márton. »Enchiridion de fide« című könyvét azon címen koboztatja el, mert a szerző előzetes engedély nélkül az uralkodónak ajánlotta.⁵⁹ A valóság az volt, hogy II. Frigyes porosz király kezdeményezésére maga a pápa eszközölte ki a fenti rendeletet, mert a könyv felekezeti türelmetlensége miatt jogos felháborodást keltett.⁶⁰

1768 május 19-iki rendeletével külföldi munkát tilt el a helytartótanács, mely a következő cím alatt jelent meg: »De l'autorité du clergé et du pouvoir du magistrat politique sur l'exercice des fonctions du ministre ecclesiastique«.⁶¹

1780. március 16-án a »Sensa Romanorum pontificum Clementis XIV. praedecessorum« című munka eladását tiltja el a helytartótanács.⁶²

⁵⁴ A könyvvizsgálatra nézve I. Ballagi: A politikai irodalom 47. s. kk. I. Fináczy: Közoktatás Mária Terézia korában 64. s. kk. II.

⁵⁵ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2666.

⁵⁶ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1505.

⁵⁷ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2713.

⁵⁸ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 2786.

⁵⁹ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1429.

⁶⁰ Ballagi: Politikai irodalom. 51. l.

⁶¹ Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1461.

⁶² Budai levéltár. Locumtenentialia antiqua 1500.

1782 május 31-én egy becses politikai röpiratra, mely »Álom második Józsefről« cím alatt a budai Landerer-nyomdában jelent meg, veti magát a cenzura. Sok olyat látott még e röpiratban a szerző, melyet a cenzura nem látott örömmel s a fenti helytartótanácsi rendelet a fenyegető forradalommal menti fellépését. (Omnino autem intersit, quo libelli motum publicum et seditionem ciere queunt in tempore supprinantur.)⁶³ A Landerer-nyomda gondnoka - Landerer Mihály - azzal védekezett, hogy a munka német eredetije Bécsben jelent meg s Debreczen város bírása fordította le és nyomatta ki,⁶⁴ még pedig a felmutatott eredeti kézirat tanúsága szerint Makó Pál egyetemi cenzor hozzájárulásával. A védekezés, úgy látszik, hatályos volt s a röpirat politikai iránya is kedvező fogadtatásra talált, mert 1782 november 18-án a helytartótanács megváltoztatta álláspontját.

1784-ben ismét egy imádságos könyv miatt támadt baja a Landerer nyomdának, melynek címe a következő volt: »Die allerbesten Gebeter von Pius VI.« A Landerer-nyomda azzal védekezett, hogy a kiadvány csupán utánnyomás s az eredeti »cum permissione superiorum« volt kiadva, mindamellett a további utánnyomást s árusítást megtiltották, mert türt nyomtatványokat nem szabad az országban kiadni.⁶⁵

A cenzura nem csupán a politikai tárgyú munkákat tartotta szemmel, a ponyvairódalom termékei sem kerültek el figyelmét s szükség szerint azokat is üldözte. A helytartótanács 1762. június 17-én kelt leirata szerint Sopronban egy vándor énekesnőt fogtak el, aki a budai nyomdában készült botrányos dalokkal kereskedett.⁶⁶ A budai könyvnyomtató tagadta a terhére rótt cselekményt s az énekesnő vallomása alapján a könyvnyomtató segédeire irányult a gyanu. A gyanu valónak bizonyult, mert a budai tanács 1762. augusztus 9-én kelt jelentése szerint a kifogásolt dalokat Hiebl József könyvnyomtatósegéd készítette akkor, midőn a nyomdatulajdonos súlyos betegen feküdt. Megtorlásul a nyomdában talált példányokat elko-bozták s a könyvnyomtatósegédet megbüntették. Az ilyen irodalmi termékek árusítását a helytartótanács 1785. június 13-án kelt rendeletével a polgári hatóságok engedélyétől tette függővé, ezeknek pedig kötelességükké tette, hogy kifogásolható darabok árusítását ne engedélyezzék.⁶⁷

Könyvkötő-könyvkereskedők.

Az első hivatásos könyvkereskedők a könyvkötők voltak, kiket céhszabályaik a könyvkereskedés állandó gyakorlására följogosítottak. Bizonyosságul idézzük a budai könyvkötők céhszabály-tervezetének 11. pontját, amely a következőleg hangzik: »Soll diesen Buchbindermeister frey stehen in dies unserem Königreich mit allerhand erlaubt und gangbahren Buchbinder- und Buchführer-Waaren gebunden und ungebunden zu handeln«.⁶⁸ E szerint nem csupán könyvkötészeti, hanem könyvvárosi termékek eladásával is foglalkoz-

⁶³ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1508.

⁶⁴ A könyvnyomtató vallomása a Kereszturi József szerzősége ellen szól. V. ö. Ballagi: Politikai irodalom 239. l.

⁶⁵ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 1528.

⁶⁶ Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2717.

⁶⁷ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6576.

⁶⁸ A tervezetet 1767. július 7-én nyújtották be a helytartó tanácshoz. Budai levéltár. Miscelanea antiqua 87.

hattak s e téren a céhen kívül álló kereskedőkkel szemben azon előjoguk volt, hogy országos vásárokon kívül is árusíthattak, illetőleg állandó boltot tarthattak. A könyvkötészet nem volt olyan iparág, amely állandó foglalkozást s megfelelő keresetet biztosított volna: a munka- és jövedelemhiány arra kényszerítette a könyvkötőket, hogy papír- és könyvkereskedéssel is foglalkozzanak⁶⁹ s így módon a könyvkötők lettek az első bizományosok. A könyvkereskedelem eredetileg teljesen szabad foglalkozás volt, mindenből lehetett könyvkereskedő, nem korlátozták a céhszabályok, amint ezt a könyvkötőknél láthatjuk.⁷⁰

A magyarországi könyvkereskedő tipikus alakját tünteti fel Zalonyi Nagy János nagyváradai könyvkötő (compactör), aki állandó üzleti összeköttetésben állott Nottenstein János György budai könyvnyomtatóval s ez üzleti összeköttetések révén elszámolási nehézségek támadtak közöttük, melyek a városi tanács elé kerültek.⁷¹

1732 december 13-án ugyanis a nagyváradai könyvkötő egész sereg könyvet rendel meg a budai könyvnyomtatónál, nevezetesen:

- 100 példány német ábécés könyvet,
- 100 példány magyar-latin ábécés könyvet,
- 50 példányt Argirus históriájából,
- 50 példányt Kemény Jánosból,
- 25 példányt a Lelki kincsből,
- 50 példányt a Murányi Vénusból.

Felkéri ezenfelül, hogy a jezsuitáktól szerezze meg számára következő kiadványaikat:

- 4 példányt az Arany koronából,
- 4 példányt Pázmány imakönyvéből, 4°,
- 4 példányt ugyanabból, 8°,
- 2 példány Corpus juris Hungaricit,
- 2 példány Magyar bibliát,
- 10 példányt Beniczki: Clavis coelijéből,
- 4 példány Rituale Strigoniensét,
- 7 példányt a Thesaurus animarum c. imakönyvből,
- 4 példányt a Szent Anna könyvéből.

Végül 10 nagy német naptárt s 20 kis német naptárt rendel nála és felkéri, hogy ha valamelyest ujdonsággal szolgálhatna, azokból is küldjön neki.

Nottenstein pontosan teljesítette a rendelést s 1733 január 24-iki levelében Nagy József már értesíti, hogy a szállított könyveket megkapta. Kijelenti, hogy a »Jó gazdasszony históriája« című munkából 1000 példányt hajlandó átvenni s biztatja, hogy adja ki a Charicliát, jó üzletet fog vele csinálni.

A fizetéssel a könyvkötő sokáig késedelmeskedett s a könyvnyomtató sürgető levelére azzal védekezett 1733 augusztus 22-én, hogy »már Szent György napjától fogva Oláhországban voltam és egész nyáron házamnál nem voltam.« Az adós késedelmeskedése arra indította a

⁶⁹ Geschichte des deutschen Buchhandels II. k. 105. l.

⁷⁰ Geschichte id. h. 96. l.

⁷¹ Budai levéltár. Tanácsi vegyes iratok.

budai könyvnyomtatót, hogy erélyes levélben sürgesse adósságának kiegyenlítését. A sürgetést Nagy József zokon vette s a következőleg válaszolt 1734 január 18-án:

»Már sok idők alatt házamnál nem lévén, Erdélyországban voltam, miután pediglen haza érkezvén, kegyelmed mosdatlan, buta főből származott levelét vettem, kiben nem kicsin böcstelenséget irt kegyelmed, de tudván, hogy nem kegyelmed írása, mivel kegyelmed reménlem, hogy magyarul nem tud, patienta sustuli. Irja kegyelmed, hogy 52 forintokkal restálok kegyelmednek. Ha az jezsuiták pénzét is odaszámlállya kegyelmed, igen is rámegyen annyira, de az kegyelmedé magáé annyira nem megyen, mert fel van nálam írásban téve. Az mely 1000 tükört küldött volt kegyelmed, én azokbul az mellyeket eladhattam, az árát megadom és az többit vissza küldöttem Dimcsik Tamás diák uramtul, melyért megfizetni nem tartozom, mivel én nem kértem, hogy küldgye kegyelmed, mindazonáltal, ha eladhattam volna, az árát megadtam volna. És nem is egész az az história s a mennyi van is, mind hibás, és az magyarok meg szokták válogatni az nyomtatást. És így meg tudván igazán specilice az praetensionak summáját, megküldöm böcsülettel. Irja kegyelmed, hogy az magistratust megkeresi írásban. Nem bánom, mert arra semmit sem hajtok, igazságomat mutatnám, és nemes ember vagyok s nehezen esett az kegyelmed mosdatlan levele.«

Ennek a levélnek a nemes könyvkötőmester eredeti kifakadásain kívül különösen az kölcsönöz érdekességet, hogy a könyvkötő a budai sajtótermékek fogyatékos kiállítását kifogásolja s hivatkozik a magyar olvasóközönség kényes izlésére, minek következtében hibás nyomtatványokat nem hajlandó megvásárolni. Figyelemreméltó továbbá a könyvkötő álláspontja, hogy csupán a megrendelt könyveket köteles megfizetni, a rendelés nélkül küldött könyvekből csupán az eladottak árát téríti meg, a többit a könyvnyomtató rendelkezésére bocsátja.

Nottenstein most már a budai tanács elé terjesztette az ügyet s 1734 január 30-án a következőkben adta elő a nagyváradai könyvkötő tartozását:

1732 március 23-án törlesztett 20 forintot s adós maradt 9 forint 3 krajcárral.

1732 május 15-én kapott Beniczki Tamás munkájából 12 példányt 36 krajcáron, egyéb a nyomtatott katalógusban fel nem sorolt munkákból 3 forint árut.

1733 január 2-án kapott:

- 100 drb német ábécés könyvet 3 forinton,
- 100 drb magyar ábécés könyvet 3 forinton,
- 50 drbot Kemény Jánosból 6 forint 15 krajczáron,
- 25 drbot a Lelki kincsből 1 forint 30 krajczáron,
- 50 drbot a Murányi Vénusból 5 forinton,
- 30 drbot a Tékozlóbból 1 forinton
- 10 drb magyar Officium Rakoczianumot 4 forinton,
- 60 darabot a Regulae Sodalitatisből.

1733 április 15-én végül 1000 példányt kapott a Jó gazdasszony vagyis Tükör című históriából, melyet a könyvnyomtató a Nagy József egyenes rendelésére nyomtatott ki.

Ehhez a kimutatáshoz csatolta a könyvnyomtató nyomtatott katalógusát is s utalt arra, hogy a könyvkötőnek az ott feltüntetett áraknál olcsóbban szállított.

A budai tanács a Nottenstein panaszára ismételten átírt Nagyváradra s sürgette az adósság behajtását. A nagyváradai könyvkötőn azonban nem lehetett behajtani a követelést, mert állandóan vásárokra járt Erdélyben és Oláhországban s csupán szüretkor tartózkodott otthon hosszabb ideig. A nagyváradai tanács 1734 október 30-án kelt jelentése szerint azzal védekezett, hogy a

követelésben szereplő 60 példány Leges sodalitis-t nem rendelte meg s nem tudott belőle eladni egyetlen példányt sem, ezeket tehát vissza fogja küldeni. A Jó gazdasszony című munkából rendelt ugyan 1000 példányt, de a küldött példányok hibásak voltak s 30 példány kivételével a többit a saját költségén visszaküldötte a könyvnyomtatónak, az itt tartott példányok árát pedig hajlandó megfizetni.

A könyvkötő kifogásai nem lehettek alaptalanok, mert a budai tanács 1735 január 8-án kelt átiratában már csupán a Jó gazdasszony című munka 100 példánya fejében követel 2 forint 30 krajcárt s a jezsuitáknak járó 21 forint 45 krajcár behajtását sürgeti, a többi adósságban már egyetértettek, mert erre vonatkozólag csupán a fizetést sürgetik.

A könyvkereskedelem szabályozása.

A magyarországi könyvkereskedelem ügyét először az 1772 augusztus 17-én kelt 3547. számú helytartótanácsi rendelettel kiadott rendtartás szabályozta.⁷² E rendtartás első pontja 6 illetőleg 7 esztendőben állapítja meg a tanulóéveket. Második pontja a tanulók nyelvismereteit írja elő s megállapítja, hogy a német és latin nyelven kívül legalább még egy külföldi nyelvet kell ismerniük. (Nebst der deutschen und lateinischen Sprache wenigstens noch eine ausländische lernen.) Az ötödik pont szerint könyvkereskedői jogot csupán az kaphat, aki tanulóévein kívül négy éven át volt könyvkereskedésben alkalmazva s kellő bibliográfiai ismeretekkel bir. (Auch die genugsame Kenntniss von den besten Schriftstellern in den verschiedenen Wissenschaften hat.) Ez ismeretekből valamelyik egyetem előtt vizsgát kell letenni s a vizsgálat eredményét bizonyítvánnyal igazolni. Ezeken kívül tőkével is rendelkeznie kell a könyvkereskedőnek és pedig Pozsonyban 5000 forinttal, más városban a helytartótanács által utólagosan megállapítandó összeggel. A hatodik pont megállapítja, hogy egy-egy város könyvkereskedőinek száma nem esik korlátozás alá, minden új boltnyitási engedélyhez azonban a helytartótanács jóváhagyását kell kikérni. A már meglevő könyvkereskedői jogosítványok pedig a jogositott özvegyére, fiára vagy alkalmazottjára ruházhatók át, hacsak a jogosítvány személyhez kötött nem volt. A hetedik pont megállapítja, hogy a könyvkereskedők a tiltottakon kívül mindennemű könyvekkel, füzöttekkel és kötöttekkel, régiekkel és újakkal, rézmetszetekkel és térképekkel egyaránt kereskedhetnek, ezeket kiadhatják és vásárolhatják. (Die Buchhändler können mit allen Gattungen der Bücher, ausser den verbotenen, folglich mit gebundenen und ungebundenen, alten und neuen, einzeln Kupfersticheln und Landkarten, sowie mit dergleichen ganzen Werken Verkehr und Handel treiben, auch selbst Bücher verlegen, und von anderen erkaufen.) A közönség érdekében megengedi a rendtartás, hogy régi kötött könyvekkel könyvkereskedőkön kívül mások is kereskedhessenek s e célból nyitott boltokat tarthassanak, ha erre a helytartótanáctól engedélyt nyertek, új könyveket azonban kifejezetten tilos árusítaniok. A nyolcadik pont megtiltja a fel nem jogositott könyvárusoknak (allen unbefügten Buchführern und Krämern) a könyvárusítást s a könyvnyomtatókat és könyvkötőket is szabadalmaik betartására utasítja, ellenkező esetben készletük lefoglalását helyezi kilátásba. A kilencedik pont szerint idegen könyvkereskedők csupán az országos vásárokon árusíthatnak s a vásár befejeztével kötelesek áruikat elszállítani vagy a legközelebbi vásárig beraktározni. A tizedik pont szerint a könyvkereskedők kiadói jogot is szerezhetnek (privilegia impressoria) egyes munkákra s ez esetben senki másnak nem szabad a nevezett munkát újból kiadni, amíg a kiadói jog érvényben van.

⁷² Ordnung für die Buchhändler in dem Königreich Hungarn. Budai levéltár. Locumtenentia antiqua 2752. sz. Magyarul közölte Békesi a Magyar Könyvszemle 1883. évfolyamában: 266-269. II.

Ez a könyvkereskedői szabályzat elsősorban azért figyelemreméltó, mert szellemi előképzettséget követelt a könyvkereskedői jogra pályázóktól: nyelvismeretet és bibliográfiai szak tudást, ami a könyvkereskedői testület magas színvonalát biztosította. Nem tesz különbséget antikvárius és könyvkereskedő között, megengedi azonban, hogy régi könyvek árusításával nem hivatásos könyvkereskedők is foglalkozhassanak. Kötelezi a könyvnyomtatókat és könyvkötőket, hogy hivatásukat szabadalmaik keretén belül gyakorolják, ami a könyvkereskedői jogositványok védelmére irányuló intézkedés volt; a gyakorlatban azonban alig érvényesült, mert a könyvnyomtató egyszersmind kiadó is volt, a könyvkötő pedig őstől fogva könyvkereskedéssel is foglalkozott, ezenkívül mindkét iparág fel volt jogositva a könyvkereskedésre. Végül a kiadói jogot is biztosítja az 1772. évi rendtartás a könyvkereskedők számára s ezzel a kiadói üzletek alapját veti meg. Csupán az volt a fogyatkozása ez utóbbi rendelkezésnek, hogy nem volt büntető záradéka, s ugyanez volt a hibája az 1783 január 28-án kelt helytartótanácsi rendeletnek, mely azon alkalomból jött ki, hogy Kurczböck bécsi könyvnyomtató a nála megjelent munkák utánnyomásának megtiltását kérte. Addig egyáltalán nem tartoztak a nyomdák az egymás kiadói jogát tiszteletben tartani s minden lelkiismeretfurdalás nélkül lenyomatták a másik nyomdából kikerült könyvet, hacsak szabadalom-levél nem védelmezte meg a kiadót az utánnyomástól. A kiadói jogot az örökös tartományokban már uralkodói rendelet szabályozta, midőn a helytartótanács azt Magyarországra is kiterjesztette. A rendeletet a helytartótanács azzal indokolta, hogy minden szerző szabadon rendelkezhetik a munkájával s úgy a munka kiadására, mint tiszteletdíjra nézve is bármely könyvnyomtatóval megállapodásra léphet. Ha azonban az utánnyomás nincs eltiltva, akkor ilyen szerződések nem jöhetnek létre, a szerzők érdekében van tehát szükség az utánnyomások eltiltására. A kiadói jogot a helytartótanácsi rendelet csupán az örökös tartományok területén belül védelmezte meg, a külföldön megjelent munkák utánnyomását nem⁷³ tiltotta el, ezeket az 1783 évi rendelet után is büntetlenül lehetett lenyomtatni és árusítani. Külföldi szerzők nem részesültek védelemben s az ország határain belül sem a szerzőket, hanem a nyomdákat védelmezte meg a rendelet, mert szerzői szabadalmat a fejlődő irodalom korában adományozni hálátlan lett volna s az irodalmat tette volna tönkre.

Kizárólagos szabadalmat különben nem csupán könyvnyomtatók, hanem szerzők is szerezhettek munkáik kiadására, ilyen azonban kevés akadt. Így Thomas János soproni francia nyelvemester 1773 június 30-án a helytartótanáctól szabadalmat kapott »Le sincère maitre de langue« című művére, amelyet 10 éven belül egyetlen könyvnyomtatónak sem volt szabad a szerző engedelmével kiadni.⁷⁴ Ez eset tudomásom szerint egyedülálló nálunk, a XVIII. század folyamán hasonlóra nem találtam; de ez nem a dolog rendkívüliségére, hanem arra vall, hogy nem volt verseny a szerzőség terén, nem volt szükséges a szerzői jogot megvédelmezni. Olvasóközönségük csupán a kalendáriumoknak, népies szépirodalmi termékeknek és vallásos munkáknak volt, ezeket a munkákat pedig a nyomdák szabadalmaztatták s minden visszaélést irgalmatlanul megtoroltak. A szerzők a nyomdák megbízására dolgoztak, a nyomdák pedig csupán olyan munkákra adtak megbízatást, melyek jogát számukra szabadalomlevél biztosította.

⁷³ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6127.

⁷⁴ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 3888.

A könyvkereskedelem a cenzura igájában.

Amíg a könyvkereskedelem nem vált önállóvá, a könyvvizsgálat csupán a könyvnyomtatókkal foglalkozott; amint azonban a könyvkereskedelem önálló iparággá alakult, a könyvvizsgálat figyelme a könyves boltokra is kiterjedt. Eleget zaklatták a könyvvizsgálók a könyvkereskedőket, s ez és a szigorú vámvizsgálat egyaránt megnehezítették a külföldi szabadabb szellemű munkák forgalombahozatalát.

1781 augusztus 21-én a helytartótanács szigorú rendeletet küldött a pesti tanácshoz, melyben meghagyta, hogy a Weingand és Köpff könyvkereskedés állományát leltározzák s a leltárt terjesszék fel. A szigorú rendelet oka egy feljelentés volt, amely a nevezett könyvkereskedőket azzal vádolta, hogy vallásellenes könyveket csempésznek be az országba s azok árusításával az ártatlan ifjúság lelkét megmértelyezik.⁷⁵ A tanács kiküldöttei 1781 szeptember 5-én megjelentek a könyvkereskedésben s az egész könyvanyagot leltározták, de a vádat nem találták igazoltnak. A könyvkereskedő önként bevallotta, hogy Barics egyetemi tanár utasítására beszerezte a Czopff és Offerhausen egyetemes történelmét az egyetemi hallgatók használatára, de e munkából már egyetlen példánya sincs. A könyvkészlet különben katalógusba volt foglalva, amelyet felterjesztettek a helytartótanácshoz s ezenkívül még a következő könyveket találták a boltban:

- Potska (Juvenalis): *Thesaurus linguae sanctae*. Bambergae, 1780.
Tleserii (Claudi): *Historia ecclesiastica*. Tom. 67. Aug. Vind, 1780.
Introductio in historiam ecclesiasticam. Friburgi, 1780.
Schmid Antonii: *Meditationes philosophicae*. Coloniae, 1779.
Seltz Henrici: *Initia philosophiae theoreticae*. Confluentiae, 1779.
Harles: *Anthologia graeca prosaica*. Norinbergae, 1781.
Idea theologiae christianae. Monachii, 1781.
Reisen nach Persien. II. Bd. Frankfurt a/M., 1781.
Grundriss der Finanzwissenschaft. Frankfurt, 1781.
Breuchels: *Beschreibung etc.* Frankfurt, 1781.
Lob und Leben Mariae von Ferd. Reissner, 1781.
Englischer Uhrmacher. Frankfurt, 1781.
Cornelius Tacitus. Teutsch. Leipzig, 1781.
Die heilige Geschichte des Alt- und Neuen Bunds, Köln, 1781.
Febronii *Commentarius in sui retractationem*. Frankfurt, 1781.
Lalemants *Gedanken über die vier Evangelien*. Augsburg, 1871.
Katholische Lehrsätze. Frankfurt, 1781.
Beitrag zu denen Geschichten der Frauenzimmer. Frankfurt, 1781.
Kurtz oder Tagzeiten.
Quatre mémoires de Batteny sur la poetique d'Aristotel. Genève, 1781.
Fragment zur Geschichte des Papsten Ganganelli. Frankfurt, 1781.
Lukas Vochs: *Von Feuerspritzen*. Augsburg, 1781.

⁷⁵ Libros quosdam non sumnis modo pontificibus ae ecclesiae injurios, verum et aperte haereticos clam regno invehere et non sine gravi corruptionis periculo teneram per juventutem spargere entatantes. Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 5798.

Lukas Vochs: Baulexikon. Augsburg, 1781.
 Abhandlung und Auszüge der Akademie zu Paris. Leipzig, 1781.
 Linné: Von Thierreich. Nürnberg, 1781.
 Necker: Rechenschaft dem König. Wien, 1781.
 Sulzers Vermischte Schriften. Leipzig, 1781.
 Sammlung der besten und neuesten Reisebeschreibungen. Berlin, 1781.
 Winkelmanns Briefe. Berlin, 1781.
 Ulloa: Nachrichten von Amerika. Leipzig, 1781.
 Raff: Naturgeschichte für Kinder. Göttingen, 1781.
 Schlöttweins Archiv vom Menschen und Bürger. Leipzig, 1781.
 Achte und wahrhafte Beyträge zum Militär-Dienste von Österreich. Wien. 1781.
 Severi Dissertatio. Posonii, 1781.
 Weydessers Fastenpredigten. 1781.
 Lederers Vespenn. Augustae Vind, 1781.
 Lederers Landmessen. Augustae Vind, 1781.
 Lederers Apparatus musicus. Augustae Vind, 1781.
 Literatur des deutschen Staatsrechts. 8°. Göttingen, 1781.
 Meiners Geschichte des Ursprungs der Wissenschaften. 1781.
 Volkmann: Sammlung aus erlesenen Abhandlungen. Jule, 1781.
 Homers Werke. Deutsch. Leipzig, 1781.
 Briefwechsel über die Justizreform. Berlin, 1781.
 Liedeke: Gelehrsamkeits-Archiv. Leipzig, 1781.
 Knoch: Insekten-Geschichte. Leipzig, 1781.
 Veltzl: Geschichte Karls IV., Königs von Böhmen. Prag, 1781.
 Bianconi: Sendschreiben über den Cornelium Celsum. Leipzig, 1781.
 Koch: Situations-Plan. Augsburg, 1781.
 Heilmittl wieder die Gelenckskrankheiten. 1781.
 Winkelmanns Handbuch alter und guter Gemälde. Augsburg, 1781.
 Bischings Magazin. 15. Th. 4°.

Anmerkung über die Siegel und Diplomantik. Augsburg, 1781.

Csupa új könyv s hozzá komoly tudományos könyvek. Nem csoda, hogy megvádolták, hiszen a felvilágosodás eszköze volt.

Ugyancsak 1782-ben amiatt is összeütközésbe került a Weingand és Köpff könyvkereskedés a cenzurával, mert könyvkereskedői katalógusát a Landerer-nyomdában engedély nélkül merte kinyomtatni. A pesti tanács 1783 február 6-án kelt rendeletéből kitűnik, hogy nem tartották szükségesnek a katalógus külön engedélyezését, mert az abban foglalt könyvek ugyanis engedélyezve voltak.⁷⁶ Ebben teljesen igazuk volt, s úgy látszik, a helytartótanács is elfogadta a védekezést.

⁷⁶ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 5988.

1791 október 4-én kelt rendeletével is egy sereg könyvet koboztatott el a pesti könyvárusoktól a helytartótanács s hozzá számon kérte tőlük, hogy honnan szerezték be. Gleixner János kölcsönkönyvtár-tulajdonos⁷⁷ (Lesekabinets-Inhaber) ez alkalommal azt vallotta, hogy az elkobzott

Van den Noot oder Geheime Geschichte der Empörung Belgiens, továbbá a

Romantische Erzählungen der Königin Margaretha von Navarra című könyveket Mahler Fülöp pozsonyi könyvkereskedőtől vásárolta. Stachel József és Kilián viszont azt vallották, hogy Lessing elkobzott munkáit Weber berlini könyvkereskedő útján szerezték be. Strohmayer Ignác azt vallotta, hogy pesti, budai és kassai könyvkereskedései mindig a bécsi könyvvizsgáló hivatal közbejöttével kapják a külföldi könyveket s mint nemes ember és volt harmincadhivatalnok mindenkor tiszteletben tartja a fennálló szabályokat. Lessing »Über die Erziehung des Menschengeschlechts« című munkáját tévesen foglalták le nála, mert az nem tiltott könyv s a bécsi Wappler-katalógusban is bennfoglaltatik. Lindauer János végül azt vallotta, hogy Lessing »Ausführung des Plans und Zweck Jesu« című könyvét Beer lipcsei könyvkereskedő útján szerezte be.

A könyvvizsgálók tehát nagy lelkiismeretességgel, de kevés eredménnyel jártak el, mert a könyvkereskedők igazolták magukat s Strohmayer Ignác Antal még erélyesen vissza is vágott.

Nagyobb bajba került Pauer János Károly pesti könyvkereskedő, aki Hohenleitner bécsi könyvárustól tiltott könyveket kapott, amelyeket a könyvvizsgálat felfedezett és elkobzott. A könyvek a helytartótanács 1792 július 31-én kelt leiratában név szerint is meg vannak jelölve és pedig: »Aja oder die heimliche Ehe«, továbbá »Frauenzimmer oder Priapischer Roman.« A címek után ítélve, a könyvek tartalma éppen nem lehetett erkölcsnemesítő s joggal hívta fel a cenzura figyelmét. Pauer azzal védekezett, hogy Hohenleitnerrel nem áll üzleti összeköttetésben, mert nem könyvekkel, hanem metszetekkel és zeneművekkel kereskedik. A postán lefoglalt munkákat tudtán kívül vette Beer Mihály nevű elbocsátott alkalmazottja s így nem felelhet értük. A könyvkereskedő védekezése nyilvánvalóan nem felelt meg az igazságnak, de ügyesen volt kitalálva s a helytartótanács megelégedett a könyvek elkobzásával.⁷⁸

1792-ben a könyvcenzura elkobzott 200 példányt a »Nonnihil de educatione juventutis scholasticae et studiorum reformatione in ditionibus Pannonicis« című munkából, amely Strohmayer pesti könyvkereskedő címére érkezett.⁷⁹ Az 1792 december 14-én kelt helytartótanácsi rendelet ugyan visszaadatta a lefoglalt példányokat, mindazonáltal vizsgálatot indított, hogy vannak-e belőle más könyvkereskedőknél is példányok s honnan kapták azokat.⁸⁰ A vizsgálat eredménye az volt, hogy Weingand Mihály 25 példányt, Stache és Kilián 100 példányt s Lindauer János 25 példányt kaptak a nevezett munkából, mindannyian Degen bécsi könyvkereskedőtől, Strohmayer pesti könyvkereskedő útján. E jelentés után 1793 február 8-án még egy szigorú helytartótanácsi rendelet érkezett a pestvárosi tanácshoz, amely meghagyta a könyvkereskedőknek, hogy csupán engedélyezett könyveket árusítsanak. Az 1793 október 22-én kelt helytartótanácsi rendelet aztán arra kötelezte a könyvkereskedőket, hogy könyveik jegyzékét terjesszék fel könyvvizsgáló hivatalhoz.

1794 május 13-án végre a helytartótanács rendeletet adott ki, mely a könyvkereskedőket utasítja, hogy csupán olyan könyveket árusítsanak, amelyek a könyvvizsgálaton átmentek. Kétes esetekben a könyvvizsgálóhoz tartoztak fordulni utasításért s csupán a könyvvizsgáló

⁷⁷ Az 1787. június 23-iki tanácsülési jegyzőkönyv tanúsága szerint 1787-ben indította meg e vállalatát.

⁷⁸ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 4910.

⁷⁹ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 5109.

⁸⁰ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 5290.

engedélyével vehették meg vagy adhatták el a kétes könyvet. A könyvkereskedők folytonos ellenőrizhetése céljából elrendelte a helytartótanács, hogy a könyvvizsgálók tartozzanak kéthetenként az engedélyezett könyvek jegyzékét kiadni s a könyvkereskedőkkel láttamoztatni. A rendelet ellen vétő könyvkereskedőket első ízben a könyvek elkobzásával és birsággal bünteti a helytartótanács, másodízben azonban már boltjaikat bezáratja.

Ez a szigorú rendelet kétségkívül nem kedvezett a könyvkereskedőknek, mert mozgási szabadságukat nagyon megkötötte, különösen azonban a közművelődésnek ártott, mert a külföldi munkák behozatalát és terjesztését jóformán lehetetlenné tette. Ilyen kormányzati intézkedésekkel meg lehetett akadályozni a politikai mozgalmakat, az a szellem azonban, amely ez intézkedések nyomán fakadt, a halál szelleme volt s nem lehet csodálkoznunk, ha a 18. század végén a közszellem Magyarországon olyan alacsony színvonalon állott, hogy a külföld előtt nem volt becsülete a magyarnak.

A fejlődő Pest nyomdászata és könyvkereskedelme.

1792 október 9-én elrendelte a helytartótanács,⁸¹ hogy a pestvárosi tanács írassa össze és terjessze fel a könyvnyomtatók, könyvkereskedők és könyvárusítással foglalkozó könyvkötők neveit. A pestvárosi tanács 1792 november 21-én kelt jelentése kapcsán a következő névsort terjesztette fel:

Könyvnyomtatók:

Trattner Mátyás az Uri-utcában,
Landerer János Mihály a Fő-téren,
Paczkó Ferenc Ágoston a Kecskeméti-utcában.

Könyvkereskedők:

Weingand János Mihály az Egyetem-téren a Belezna-házban,
Strohmayr Ignác Antal a Kigyó-utcában a Köpff-házban,
Pauer Mihály a Váci-utcában a Gabler-házban,
Stachel József az Egyetem-téren az Ambrózy-házban,
Lindauer János a Váci-utcában a Sótér-házban.

Könyvkötők:

Müller Antal a Sebestyén-téren,
Mittendorfer József a Himző-utcában,
Hertrum János a piaristáknál,
Exner István a Kigyó-utcában a Köpff-házban,
Kramerlohr Ádám a Zöld-téren,
özv. Fischer Jánosné az Ujvilág-utcában.

A Weingand és Köpff könyvkereskedő cég 1782. május 11-én kelt beadványában vázolt állapottal szemben a pesti könyvkereskedelem lényegesen előre jutott, mert, ha a könyvárusítással foglalkozó könyvnyomdától és könyvkötőktől eltekintünk, 10 év alatt 4 új könyvkereskedés keletkezett Pesten s általában Pest a magyarországi könyvnyomtatás és kereske-

⁸¹ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 4972.

delem központjává lett. Ezt Pestvárosa gazdasági megerősödésén kívül az egyetemnek kell tulajdonítanunk, amely élénk szellemi életet teremtett, s ezzel a könyvkereskedést felvirágoztatta.

A legrégebbi pesti könyvkereskedés a Weingand és Köpff társaság volt, melynek alapításáról már megemlékeztünk. A társaság már 1774. február 12-én fennállott, mert akkor kötött házasságot Köpff János György Hofferné Krausz Anna Máriával s Weingand János Mihály ez alkalommal kötelezvényt állított ki, hogy társa halála után özvegyét illeti meg a könyvkereskedői jog fele.⁸² Köpff János György 1785. június 2-án meghalt, özvegyén kívül 2 kiskorú gyermeket hagyva hátra s a pesti tanács 1785. július 4-én annak rendje és módja szerint felvétette a könyvkereskedés leltárát. Weingand pénzzel szeretne volna kielégíteni az özvegyet, az özvegy azonban nem volt az ajánlat elfogadására rávehető s Weingand úgy igyekezett önállósítani magát, hogy a könyvkészlet felosztásának tervét vetette fel, amibe az özvegy bele is ment.

Az osztály ügye sokáig húzódott s közben az osztozkodók alaposan össze is veszték. Köpffné ugyanis azzal vádolta meg Weingandot, hogy a kelendőbb új s értékeőbb régi könyveket éjszakánként az Ambrózy-házban bérelt új boltjába hordatja át s ez uton őt megkárosítja. 1786. július 30-án kieszközlte a pesti tanácsnál, hogy a Weingand új boltját hivatalosan lepecsételték. Weingand viszont 1786. augusztus 1-én kelt beadványában azzal védekezett, hogy csupán olyan könyveket vitetett át az új boltba, melyeket a saját számlájára szerzett be. Igazolással követelte az új bolt könyvanyagának leltározását s rendelkezésére bocsátását.⁸³ A pesti tanács 1786. augusztus 12-én leltárba foglaltatta az új bolt könyvanyagát s Weingandnak részben sikerült igazolni, hogy az ott elhelyezett könyveket a saját számlájára vásárolta.

A vitás ügy 1786. augusztus 13-án nyert befejezést oly módon, hogy az üzlettársak megosztottak a könyvkészleten s külön üzletet nyitottak. Köpffné érdekeit az osztozásnál Fingerhut Adolf képviselte, aki előbb a Trattner János Tamás pesti üzletvezetője volt.

Ugyanakkor megosztottak az üzlettársak az üzleti tartozásokon és követeléseken is: mindegyik fél átvett 13.000 forint értékű üzleti tartozást, minek kifizetését elvállalta s átvett 13.000 forint értékű üzleti követelést, melyek behajtása az ő gondja maradt. Ez osztozásnál a hatóság képviselőjében Boráros János pesti tanácsnok jegyzőkönyveket vett föl, melyek egyike, a Köpff özvegyét illető fennmaradt a székesfőváros levéltárában (Protokoll über die bey der Buchhandlungstheilung der Frau Köpff Witwe und Compagnie zugefallene Activen) s az üzlet vevőközönségére vonatkozóan értékes adatokat tartott fenn. Eszerint Köpff özvegye a következő adósokat kapta:

Piller pesti tanár 309 frt 51 kr.

Bretschneider lemergi udvari tanácsos 205 frt 20 kr.

Pesti egyetemi könyvtár 201 frt 6 kr.

Stipsich pesti tiszti orvos 224 frt 44. kr.

Méhes kolozsvári tanár 192 frt 32 kr.

Madarassy egri kanonok 185 frt 27 kr.

Gróf Szapáry Budán 135 frt.

Vörös Ferenc joghallgató 19 frt 21 kr.

Busch a báró Brudern szolgálatában Pesten 134 frt 47 kr.

⁸² Pesti levéltár. Intimata archivi medii 452.

⁸³ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 272.

Mayer berencsfalvai plébános 94 frt 5 kr.
Knye szegedi orvos 90 frt 50 kr.
Mittendorfer András budai könyvkötő 90 frt 10 kr.
Baumeister veszprémi könyvkötő 69 frt 16 kr.
Báró Prónay Pál 63 frt 59 kr.
Imre János Debreczenben 66 frt 10 kr.
Báró Prónay Mihály Acsán 50 frt 2 kr.
Weber Oszwald pesti vendéglős 50 frt.
Kovács József Nagyváradon 47 frt 45 kr.
Gróf Teleky József Pesten 47 frt 29 kr.
Rác orvostanár Pesten 39 frt 32 kr.
Fábry mérnök Lembergben 36 frt 10 kr.
Richter gombai orvos 35 frt.
Eszterházy egri püspök 34 frt 24 kr.
Festetics Toponáron 32 frt 34 kr.
Hoxa Lembergben 33 frt 13 kr.
Prag könyvtárnok Budán 32 frt 7 kr.
Darvas udvari tanácsos Pesten 32 frt 23 kr.
Tóth Imre egri tanár 31 frt 22 kr.
Neumayer lugosi minorita 30 frt 50 kr.
Baumeister Budán 30 frt.
Vörös Márton Kecskeméten 29 frt
Rapf szegedi piarista 28 frt 1 kr.
Proczka kanonok Demkón 26 frt.
Mikitsch pesti harminczados 26 frt 8 kr.
Zimányi pesti piarista 24 frt 10 kr.
Laczkovics huszárfőhadnagy 24 frt 30 kr.
Szaitz piarista 23 frt 26 kr.
Heimbücher Zomborban 21 frt.
Buberle Zomborban 21 frt.
Spath bácsi francziskánus 19 frt 12 kr.
Temesváry Debreczenben 18 frt 20 kr.
Gróf Batthyány Fülöp Hamburgban 18 frt.
Dinsky pesti antikvárius 17 frt 4 kr.
Kenedics kőszegi mérnök 16 frt 10 kr.
Csernyánszky nagyváradi mérnök 17 frt.
Krauton nagyváradi harminczados 16 frt 15 kr.
Schweidel Temesvárott 16 frt 20 kr.
Gróf Aspremon 15 frt.

Glosius tiszti orvos 15 frt 51 kr.
Herudics Pesten 15 frt 50 kr.
Lentz hadnagy Debreczenben 14 frt.
Moger pesti piarista 13 frt 40 kr.
Budai kapuczinusok házfőnöke 13 frt.
Kauffer a gróf Károlyi szolgálatában Pesten 12 frt 18 kr.
Teszároovits gyulai káplán 11 frt 21 kr.
Szabó Pál Nagyváradon 11 frt 46 kr.
Fekete derecskei plébános 10 frt 45 kr.
Henyey a gróf Károlyi szolgálatában 10 frt 40 kr.
Lichtmansberger Jászberényben 10 frt 30 kr.
Báró Podmaniczkyne Aszódon

És egy egész sereg más tartozás még, amelyek felsorolása hosszas volna, de amelyek azt tanúsítják, hogy a Weingand és Köpff könyvkereskedés üzleti összeköttetései egész Magyarországra kiterjedtek s hogy a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból voltak vevőik.

Az adósok nevei mellett a vásárolt könyvek is fel vannak tüntetve, amiből meg lehet állapítani, hogy ki mit olvasott.

Ugyanilyen érdekes az üzleti tartozások jegyzéke is, amely mindkét félre vonatkozóan fennmaradt (Summarischer Repartitions Extract aller Passivorum) s így az előbbinél teljesebb képet ad. Eszerint a Weingand és Köpff-cég hitelezői a következők voltak:

Baglionische Erben in Venedig 2198 frt 6 kr.
Akademische Buchhandlung in Strassburg 1582 frt 47 kr.
Moesle in Wien 1084 frt 6 kr.
Weidmanns Erben und Reich in Leipzig 1024 frt 15 kr.
Ochs, Geymüller und Co. in Wien 999 frt 49 kr.
Trattner Thomas Buchhandlung 508 frt 16 kr.
Trassler in Troppau 425 frt 53 kr.
Schwieckert in Leipzig 414 frt 4 kr.
Universitäts Buchdruckerey in Ofen 406 frt 56 kr.
Veith in Augsburg 375 frt 42 kr.
Georg Klökh in Ofen 367 frt 20 kr.
Felsecker in Nürnberg 329 frt 35 kr.
Graeffe Rudolf in Wien 318 frt 25 kr.
Rieger in Augsburg 297 frt 49 kr.
Wuchrer in Wien 296 frt 20 kr.
Treuttel in Strassburg 263 frt 24 kr.
Hörling in Wien 251 frt 69 kr.
Dietrich in Göttingen 277 frt 8 kr.
Haug Witwe in Leipzig 261 frt 8 kr.

Göbhardt in Bamberg 217 frt.

Breitkopf in Leipzig 205 frt.

Landerer in Pressburg 187 frt 14 kr.

Van der Hoeck's Witwe in Göttingen 182 frt 53 kr.

Weingand in Leipzig 176 frt 7 kr.

Kratzers Witwe in Bernstein 170 frt.

Wolffische Buchhandlung in Augsburg 166 frt 34 kr.

Kurzböck in Wien 158 frt 49 kr.

Dicks Buchhandlung in Leipzig 153 frt 56 kr.

Mylius in Berlin 151 frt 7 kr.

És egy egész sereg más külföldi könyvkereskedés, amelyek mellett bizonyítanak, hogy a Weingand és Köpff-cégnek külföldön jó neve volt s szívesen hiteleztek neki. Az első pesti könyvkereskedés tehát előkelő üzlet lehetett úgy üzleti összeköttetéseit, mint vásárlóközönségét tekintve s ez a könyvkereskedés a Köpff halála után ugyyszólván megszűnt.

Az első pesti könyvkereskedés két újabb könyvkereskedésnek vetette meg az alapját. Weingand János Mihály 1800 június 12-ig egyedül folytatta az üzletet, ekkor azonban üzlettársul maga mellé vette 10 éven át hűséges munkatársát, Eggenberger Józsefet, akivel ugyanakkor örökösödési szerződést is kötött. Eszerint Weingand vagyonának a felét rögtön átruházta Eggenbergerre, halála esetén pedig egyedüli örökösévé tette.⁸⁴ Kikötötte azonban, hogy Eggenberger a közös vagyont tudtán kívül meg nem terhelheti s hozzá hasonlóan csupán havi 50 forintot fordít a közös pénztárból szükségletei fedezésére. Mikor Eggenberger a szerződést megkötötte, nőtlen fiatalember volt, kinek minden vagyona azon 1000 forint volt, amit az üzletbe hozott. Weingand jóindulatából kitűnő üzlethez jutott, amelyet tudásával és szorgalmával felvirágoztatott s mely a mai napig fennmaradt.

A Köpff özvegye is folytatta egy ideig az üzletet, mert 1788-ban még tudunk a Köpff-féle könyvkereskedésről,⁸⁵ akkor azonban eltűnik. Valószínű, hogy Strohmayer Ignác Antal vette át a Köpffné üzletét, mert 1788-ban polgárjogot szerzett Pesten s 1789-ben a pesti könyvkereskedők sorában Weingand után következik.⁸⁶

Trattner János Tamás magyarországi vállalkozásai nem jártak olyan szerencsével, mint az ausztriaiak. Könyvnyomdáját is bizonyára azért ajándékozta keresztfiának, mert nem bizonyult jövedelmező vállalkozásnak. Sokkal számítóbb üzletember volt Trattner, semmint ilyen nemes lelkű tette gazdasági okok nélkül határozta volna el magát. Könyvkereskedésével sem volt szerencséje, amint ezt a pesti üzletvezetőjével, Keil Ambrussal lefolytatott pöréből láthatjuk.⁸⁷ 1786. július 29-én bizta reá pesti üzletét s megbízólevelében a következőket közölte vele: 300 frt fizetést kap évenként s ezenfelül százalékra is számíthat. Ez utóbbit azonban nem lehet előre megállapítani, mert megfelelő vezetés hiányában a pesti üzlet eddig rosszul ment. Körülbelül 200 frtot helyez e címen kilátásba s ezzel Keil évi fizetése 500 frtra emelkedett volna. Utiköltségre 3 aranyat ad, hangoztatja azonban, hogy dunai hajón 2 aranyból is kitelik a költség. Halála esetére özvegyével szemben semmire sem kötelezi magát,

⁸⁴ Pestvárosi levéltár. Relationes archivi medii 3628.

⁸⁵ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 2273.

⁸⁶ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 3157.

⁸⁷ Pesti levéltár. Intimata archivi medii 1343.

eredményes működése esetén azonban hajlandó özvegye számára 6 arany utiköltséget adni. Szerződést nem köt egyetlen alkalmazottjával sem, mert a szerződések csak nézeteltérésre, bizalmatlanságra s kijátszásra vezetnek, kiköti azonban, hogy ha állását el akarja hagyni, 6 hónappal előbb köteles felmondani. A maga számára végül fenntartja a jogot, hogy hűtlenségen ért alkalmazottját azonnal elbocsáthassa.

A feltételek, úgy látszik, elfogadhatók voltak, mert Keil Ambrus 1786. augusztus 1-én elfoglalta az állást, de nem sokáig tartott ki, 1787. május 30-án már felmondott. E felmondásra 1787. augusztus 2-án Trattner János Tamás megbízta a titkárát, Gebel Konrád Ágostont, hogy volt pesti üzletvezetőjével, Fingerhut Adolf Józseffel, ennek utódjával, Keil Ambrussal számoljon le, s adja át a pesti üzletet az új üzletvezetőnek, Bauer Mihálynak. Az elszámolás Keil Ambrusra nézve kedvezőtlenül ütött ki, mert Gebel Ágoston az üzleti könyvek kifogásolt tételei alapján 438 frt 49 krt követelt rajta, amit azonban utóbb Trattner 359 frt 54½ krra volt kénytelen leszállítani. Ugyanekkor azonban azt is követelte rajta, hogy a működése idején támadt üzleti könnlevőségeket térítse meg, mert szolgálati utasítása értelmében erre kötelezve van.⁸⁸ Ezek a könnlevőségek nagy összeget, 1707 frt 53 krt tettek ki s a következőleg oszlottak meg:

Angermann pétervárad pap 12 frt 14
Baumeister veszprémi könyvkötő 53 frt 24
Batthyany gróf 11 frt 42
Brundhuber tanár 2 frt 6
Bajtai Antal pap 2 frt
Selmezbányai iskolaigazgató 38 frt 11
Diepold budai könyvkereskedő 24 frt 57
Diskant pesti kereskedő 55 frt 12
Pesti szeminárium igazgatója 4 frt 44
Diel budai könyvkötő 5 frt 24
Echterling aradi könyvkötő 9 frt 45
Echterling budai könyvkötő 12 frt 53
Gergely losonci könyvkötő 87 frt 10
Gyulai Sámuel gróf 10 frt 1½
Hochmeister nagyszebeni könyvkötő 67 frt 14½
Jung pesti kőmives mester 1 frt 20
Jeszenszky kapitány 6 frt 8
Trattner Jakab piarista 14 frt 58
Kiss óbudai könyvkötő 250 frt 29
Kanticzky verseci könyvkötő 1 frt 21
Kiebling budai könyvkötő 49 frt 25
Kun losonci könyvkötő 62 frt 44½
Kaufmann papirkereskedő 1 frt 5
Kolumschitz pesti pap 1 frt 15
Köpff pesti könyvkereskedő 33 frt 55½

⁸⁸ Vermög der Instruction jeder Factor für die unter seine Factorie entstandene Schulden zu haften und den Ersatz zu leisten hat.

Lang székesfehérvári könyvkötő 19 frt 27
 Lósy pesti tanár 3 frt 24
 Molnár Zsigmond Miskolcon 4 frt 45
 Mittendorfer eszéki könyvkötő 86 frt 10
 Pesti tanács 1 frt 48
 Neu főhadnagy 3 frt 2
 Neumann könyvkötő 65 frt 28
 Okolicsányi pesti jogász 2 frt 48
 Kapucinusok portása 1 frt 52
 Ratzkovits miskolci kereskedő 43 frt
 Ritter eszéki kereskedő 9 frt 16
 Riso Domussi pesti kereskedő 15 frt 18
 Roth korrektor 3 frt 5
 Schaffrath piarista 2 frt 16
 Szörényi tanár 3 frt 39
 Stanisavlovits hadnagy Péterváradon 19 frt 28
 Sattlberger mokrini postamester 4 frt 39
 Scheibel pesti posztónyíró 2 frt 23
 Schmiedbauer 2 frt
 Schlegel 32 frt 27
 Trattner Mátyás pesti könyvkötő 37 frt 16
 Weidinger pécsi könyvkötő 22 frt 1
 Moser szigeti könyvkötő 130 frt 9
 Weingand 320 frt 1
 Weingand és Köpff 26 frt 14

Amint a felsorolásból kitűnik, az adósok többnyire könyvkötők voltak, akik hitelbe vették át az árukat s rendszeren jó fizetők voltak. Trattner nem is sürgette e tételt a per folyamán s csupán a könyvelési tételeken folyt a vita.

A könyvvizsgálat befejezte után kieszközölte Trattner, hogy a pestvárosi bíróság Keil Ambrust letartóztatta, hasztalan kifogásolta a Trattner vádjait s állított kezeit maga helyett. Keil Ambrus erre 1787 október 18-án kelt felségfolyamodványában panaszt emelt, hogy Trattner János Tamás megkeresésére letartóztatták s három hét óta fogva tartják. Előadta panaszában, hogy a pestvárosi hatóságnál törvényes lépéseket tett szabadon bocsáttatása érdekében, de eredménytelenül. A panasz szerint Trattner azért keverte bajba, hogy Pesten polgárjogot ne szerezhessen és könyvkereskedést ne nyithasson. Állítása szerint a rábizott tisztet becsületesen betöltötte s Trattnert nem károsította meg, Trattner vádaskodása tehát alaptalan. Mindezek alapján szabadon bocsáttatását kéri s meghurcoltatásáért kárpótlást sürget. A pestvárosi bíróság ilyen értelemben határozott s Keil Ambrust szabadon bocsátotta, Trattner János Tamást pedig 137 frt 50 kban elmarasztalta. Trattner természetesen tovább perelt, fellebbezett, követelte Keil újabb elfogatását, esetleg a pestvárosi hatóság elmarasztalását, de eredménytelenül, mert a felsőbbbíróóságok helybenhagyták a pestvárosi bíróság ítéletét. A felsőbbbíróági ítéletet 1789. június 19-én hirdették ki a peres felek előtt s ez ellen

nem volt többé fellebbezés. Trattner a kedvezőtlen kimenetelű per nagyon bántotta s ez indíthatta arra, hogy Pesttel végleg szakított s könyvkereskedését átadta az üzletvezetőül szerződött Pauer Mihálynak, aki 1790. április 7-én lett pestvárosi polgárrá.⁸⁹

Röviddel Trattner után a másik hatalmas bécsi könyvnyomtató is megmozdult. 1782. augusztus 22-én Kurczböck József udvari könyvnyomtató kérvényt adott be, melyben pesti könyvkereskedői jogért folyamodott. Kérését azzal indokolta, hogy illyr könyvek kiadására nagy költséget fordított⁹⁰ s még nem tudott megfelelő forgalmat elérni, mert a közvetítők haszonlesésükkkel elriasztják a vásárlókat. Azt gondolta most, hogy cserekereskedést fog kezdeni s a könyveket nem pénzért, hanem terményekért fogja adni. Ez véleménye szerint fel fogja lendíteni a kereskedelmet s szellemi életet fog teremteni az országban. Különösen pedig azt emeli ki, hogy eddig az ilyen könyveket Oroszországból hozták be s vállalkozása ezt meg fogja szüntetni.⁹¹

E terv ellen ismét Weingand és Köpff, az egyetlen pesti könyvkereskedő-cég foglalt állást s az 1782. november 23-án kelt emlékiratban egyenkint megcáfolják a Kurczböck érveit. Az illyrek nem utaznának a beadvány szerint Pestre, ha könyvet akarnának venni s ezentul is kereskedők közvetítenék a szükségeseket, a boltnyitásnak tehát nem volna értelme. De a drágítás sem indokolja azt, mert az iskolakönyveken rajta van az ár, ezeket nem lehet megdrágítani s a könyvkereskedő csupán a százalékot kapja meg a könyvnyomtatótól. (Der Buchdrucker nur den Kaufleuten, wenn er solchen lieber als mit Buchhändlern zu thun hat, einen dem Handel angemessenen Rabat geben.) Itt különben is az a szabály, hogy a két budai könyvkereskedés, t. i. az egyetemi könyvkereskedés és a Diepold Floridusé, továbbá a pesti könyvkereskedés ugyanazon áron adják a könyveket, nekik nincs szükségük külön árszabályozásra. A cserekereskedés eszméjét sem tartja az emlékirat kivihetőnek, mert nem hiszi, hogy az illyr kereskedő csak azért fog 2 sertést felhajtani vagy néhány marhabőrt felhozni, hogy 10-12 forint ára könyvet vigyen érte haza. Pesten végül nem laknak nagy számmal illyrek s nem is fordulnak meg itt sokan, Kurczböck tervét tehát inkább Eszéken, Péterváradon vagy Temesvárott lehetne megvalósítani.

A pesti tanács is ellenezte a tervet s 1783. február 28-án kelt felterjesztésében védelmére kelt könyvnyomtatóinak s könyvkereskedőinek, kiket már Trattner szabadalma is érzékenyen megkárosított. A tanácsi jóindulat eredménytelen maradt, mert Kurczböck József 1783. június 2-án megkapta az engedélyt, hogy Pesten könyvkereskedést nyithasson.⁹² Csupán azt köti ki a helytartótanácsi leirat, hogy Kurczböck vétesse fel magát előbb pesti polgárnak. 1783. szeptember 10-én azon kiváltságot is megkapta Kurczböck, hogy a bécsi nyomdájában készült illyr könyveket vámmentesen szállíthassa az országba s ugyanakkor megtiltották egyéb illyr könyveknek a behozatalát is.⁹³

A Kurczböck pesti vállalkozása éppen olyan kevésbé sikerült, mint a Trattneré, mert Stachel József 1789 május 6-án kelt beadványából megtudjuk, hogy könyvkereskedése csupán rövid ideig állott fenn, aztán felhagyott vele.⁹⁴ A Kurczböck szabadalma 1793 április 18-án

⁸⁹ Némethy: Nyomdászok stb. Budán és Pesten a XVIII. században. (Magyar Könyvszemle 1901. évf.)

⁹⁰ E téren valósággal nagy érdemei vannak. I. Mayer: Wiens Buchdrucker-Geschichte, II. k. 45. l.

⁹¹ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6051.

⁹² Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6094.

⁹³ Pesti levéltár. Intimata archivi antiqui 6084.

⁹⁴ Derselbe hat in Pesth keine ordentliche, sondern nur eine Oriental-Buchhandlung, und weil diese keinen Fortgang hatte, abgezogen. Pestvárosi levéltár. Intimata archivi medii 3157.

Novákovics István udvari ágensre szállott, Novákovicstól pedig 1795 december 11-én az egyetemi nyomda vette át. Az egyetemi nyomda az utóbb említett nyomdatulajdonos valamelyik rokonát is alkalmazta mindjárt, mert 1798-ban Railli és Belenka pesti kereskedőknél szabadalmának a megsértése címén számos szerb könyvet foglaltat le az egyetemi nyomda s a végrehajtás alkalmával Novákovics Macarius képviseli.⁹⁵

Stachel József 1789 június 5-én kapta meg a könyvesboltnyitási jogot a helytartótanáctól, a jog megszerzése azonban sok utánjárásába került. Eredetileg bécsi könyvkereskedő volt s mint ilyen folyamodott boltnyitási jogért a pestvárosi tanácshoz, amely az engedélyt ridegen megtagadta. 1789 május 6-án Pest vármegye előtt újította meg vonatkozó kérését, minthogy a városok ügyei ez időben József császár rendelkezése következtében a vármegyék főhatósága alá tartoztak. A vármegye a várostól kért ez ügyben előzetesen jelentést, a város pedig felvétette a könyvkereskedéssel foglalkozó könyvnyomtatók, könyvkereskedők és könyvkötők számát s 1789 május 23-án kelt jelentése kapcsán beterjesztette a vármegyéhez.⁹⁶

A jelzett felvétel szerint Pest városában 1789 május 16-án volt 4 könyvkereskedő, t. i. Weingand János Mihály, Strohmayer Ignác Antal, Diepold Floridus és Lindauer János, végül a Trattner-féle könyvkereskedés tulajdonosa, Pauer János Mihály. Ugyanazon felvétel szerint volt a városban 3 könyvnyomtató, t. i. Landerer János Mihály, Trattner Mátyás és Paczkó Ferenc, továbbá 6 könyvkötő, t. i. Fischer János, özvegy Khórné, Müller Antal, Mittendorfer József, Exner István és Kammerlohr Ádám. Ezt a számot a pestvárosi tanács fenti jelentése elegendőnek, sőt túl soknak (überflüssig) találta, s természetesen azt javasolta a vármegyének, hogy Stachel József kérését utasítsák el.

A helytartótanácsnak más volt a véleménye ezen ügyről s 1789 június 5-én elrendelte, hogy Stachel Józsefnek a könyvkereskedői jogot meg kell adni. A helytartótanácsi végzés abból indult ki, hogy az irodalom fellendülése, az olvasási kedv terjesztése és a Pestre helyezett egyetem egyaránt megkövetelik, hogy a könyvkereskedések száma szaporíttassék. A helytartótanács véleménye szerint a könyvesboltok szaporodása a közönség érdekeit szolgálja, most azonban kevés könyvkereskedés mellett drága és ritka a könyv.

Alig szerezte meg a könyvkereskedői jogot Stachel, már is baja támadt a kartársaival. A pesti könyvkereskedők 1789 június 24-én beadványt intéztek a helytartótanácsához, amelyben azzal vádolták meg, hogy nem magának, hanem Kilián Ádámnak szerezte meg a könyvkereskedői jogot, s ez utóbbi ellen alapos kifogásaik vannak.⁹⁷ A helytartótanács elrendelte a vizsgálatot s a 4 pesti könyvkereskedő 1789 augusztus 10-én kelt közös beadványában a következő vádakokat emeli Kilián Ádám ellen: 1784 február 8-án egy álarcosbálon postás öltözetben leveleket osztogatott, melyek a családok közötti jó viszonyt megrontották; gunyiratokat terjesztett s végül házasságtörést követett el. A vádakokat igazolta özvegy Köpffné 1789 augusztus 11-én kelt nyilatkozata, amely arra is kiterjeszkedett, hogy Kilián Ádám goromba ember s őt megkárosította. A helytartótanács nem tekinthette elég súlyosaknak a vádakokat, mert nem tiltotta el Stachelt attól, hogy Kilián Ádámot üzlettársává fogadja. Röviddel utóbb egészen átruházta az üzletet Kiliánra, mely a legujabb időkkig a család kezén maradt.

Lindauer János vállalkozásának csupán a szomorú végéről tudunk.⁹⁸ Eladósodott, tönkrement s könyvesboltját zár alá helyezték, utóbb elárverezték. A hitelezők sorában első helyen a

⁹⁵ Pestvárosi levéltár. Intimata archivi medii 6142.

⁹⁶ Pestvárosi levéltár. Intimata archivi medii 3157.

⁹⁷ Pestvárosi levéltár. Intimata archivi medii 3157.

⁹⁸ Az 1790. július 24-iki tanácsülési jegyzőkönyv szerint 1788-tól kezdve folytatta az üzletet s csupán 1790. augusztus 7-én szerzett polgárjogot.

felesége, Schwendter Katalin áll, ki az 1786 november 23-án kötött házassági szerződés szerint 1000 forintot hozott a házhoz s az első volt, aki 1795. november 13-án az ura tömegével szemben jogát érvényesítette. A felesége 1000 forintján kívül Marherr Pálnak tartozott 600 forinttal és Lindauer József müncheni könyvkereskedőnek 4000 forinttal. Ezek alapján a pestvárosi tanács megbízottja 1795. november 30-án lefoglalta a könyvesboltot s a három hitelező mindegyike számára megfelelő értékű könyvet jelölt ki, melyek jegyzékét az iratokhoz csatolta.⁹⁹ A hitelezők azonban nem könyvet, hanem pénzt akartak s így a tanácsi megbízott kénytelen volt vevő után nézni. Ez azonban nehezen ment, hiába kínálta, hiába hirdette az üzletet, vevőre nem talált. Végre 6 esztendő után Hartleben Konrád Adolf 1000 forintot ajánlott fel a könyvkereskedői jogért és a könyvállományért, Gáli Jakab pedig 1250 forintért meg is vásárolta 1801 október 13-án. Az 1250 forintból 400 forintot a háziur kapott, Marherr Pál megkapta a 600 forintját, a többi pedig az özvegyé maradt.

Az iratok mellett fekvő könyvjegyzékek megérdemelnék, hogy egész terjedelmükben leközzöljenek, mert egy a kor színvonalán álló pesti könyvkereskedés állományát tüntetik fel a 18. század végén. Sokkal terjedelmesebbek azonban, semmint e munka keretén belül leközzölhetők lennének. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a könyvjegyzékekben foglalt könyvek, kevés kivétellel, idegen, főleg német nyelvűek, a legkülönbözőbb tudománysszakokhoz tartoznak. Magyar könyvet csupán keveset találunk a könyvjegyzékekben s ezek a következők:

Magyar történetei, 110 példány,
 Igaz magyar (1. és 2. kötet), 2 példány,
 Igaz magyar (3. és 4. kötet), 77 példány,
 Más is igaz magyar, 6 példány,
 Szerelem példája, 1 példány,
 A könyvek szabados olvasásáról, 3 példány,
 Ne bánts a magyart, 12 példány,
 Gróf Essex, 1 példány,
 A leányoknak orvos-asszonyok, 5 példány,
 Nemes magyar nemzethez, 27 példány,
 Erdélyi játékos, 5 példány,
 Európában minden vitézrendeknek, 5 példány,
 A gyermekek barátja, 17 példány,
 A fekete epés, 2 példány,
 Magyar- és Erdélyországnak esmérettye, 2 példány,
 Almancius. Szomorú játék, 1 példány,
 Világ nagyjai veszedelme, 6 példány,
 A philosophusok, 4 példány,
 A minister, 1 példány,
 Medon, 1 példány,
 Középjaitai dohány, 5 példány,
 Barclay Argenis, 2 példány,
 Hét mennyei szent zárnak, 24 példány,

⁹⁹ Pestvárosi levéltár. Missiles archivi medii 3646.

Joseph Egyiptusban, 2 példány,
 Jelesebb rendeken, 4 példány,
 Kegyesség segítő keresztény, 1 példány,
 Magyarországi öt különös, 5 példány,
 A török birodalomról, 3 példány,
 Anglius és magyar, 10 példány,
 Áruló Judás, 1 példány,
 Araspes és Ponthica, 10 példány,
 Nemes hazugság, 24 példány,
 Lange: Marha-dögről, 16 példány,
 Az egészséges hosszú életről, 6 példány,
 Jóseph eladása, 3 példány,
 Az igazgatás, 2 példány,
 A naturalisták, 1 példány,
 A természetéről való beszélgetések, 5 példány,
 Az halálffő, 2 példány,
 Egy plebánusnak, 8 példány,
 Pikó herceg, 3 példány,
 Benyák: Okos elméknek, 1 példány,
 Kovács: Utak és utcák, 1 példány,
 Vasárnapi szent igék, 1 példány,
 Vajda: Jézus Krisztus élete, 1 példány,
 Szép esztétika, 1 példány,
 Váczi gabona, 4 példány,
 Magyar gyász, 1 példány,
 A jó magyarhoz, 11 példány,
 Az ítélet napján, 9 példány,
 Nyár kezdete, 15 példány,
 Valéria és Scipió, 2 példány.

Az iratok mellett maradt Lindauer János üzleti levelezése, amely számos jellemző adatot őrzött meg számunkra a könyvkereskedelem akkori állapotáról. Ujváry Dávid kalocsai kanonok és bezdáni plébános egyike volt a legjobb vevőinek s 1793 február 16. óta állott Lindauerrel üzleti összeköttetésben. Hittudományi munkákat, egyházi és klasszikus szerzőket vásárolt. A vásárosok útján hozatta le a könyveket s a vásárosok útján egyenlítette ki tartozásait, amelyek egy alkalommal 640 forintot tettek ki egyszerre, ami ez időben tekintélyes összeg volt. A könyvek külsejére és vételárára nagy gondot fordított s nem vezettette magát vakon a könyvkereskedő által. 1794 március 26-án kelt levelében p. o. kijelenti, hogy Calmet kommentárjáért és szótárjáért azért volt hajlandó 68 forintot fizetni, mert Lindauer kötött példányt ajánlott fel, a kötés azonban használhatatlan volt s ezért árleszállítást követel. Ugyanazon levélben figyelmezteti Lindauert, hogy Baroniust a Weingand katalógusa 230 forintért ajánlja és Lindauer mégis 250 forintot követel érte. Levele végén hangoztatja, hogy szívesen vásárol, de okosan akarja vásárlásait intézni. (*Libros enim quemadmodum libenter*

emo, ita prudenter emere volo.) Egyszóval nem csupán könyvszerető, hanem egyszersmind könyvértő gyűjtő volt, aki sok hasznot hajtott a könyvkereskedőnek, de akinek nagy igényei is voltak s akinek kiszolgálása nem volt könnyű feladat. Ilyen jó vevője aligha lehetett sok Lindauernek, mert különben nem bukott volna bele a vállalkozásába.

Vándor-könyvkereskedők.

Meg kell végül emlékeznünk a vándor könyvárusokról, akik faluról-falura, városról-városra hordozták portékájukat, ami rendszeren egy-két ládában volt elhelyezve s nagyon vegyes áru volt.¹⁰⁰ Egy ilyen vándor könyvárus vetődött 1729-ben Budára s az »Elefánthoz« címzett vendégfogadóban fejezte be földi pályafutását 1729 július 29-én. Hagyatékát azonnal leltározta a budai tanács s átadta két társának. Volt ebben a hagyatékban papír, szentkép, zsebkész, tükör, flóta, olvasó, szemüveg, lámpás stb. és egy halmaz mindenféle könyv, ezekkel kereskedett boldogult tulajdonosuk. Ilyen volt egy vándor könyvkereskedő üzleti felkészültsége, ezek eladásából tartotta fenn magát.

Az érdekes okmány a következő:

»Inventarium, was bey dem »Elephanten« alhier in der Wasserstadt bey Hinscheydung des Johann Schwartz denen 2 übrigen Bilderkramer-Knechten Valentin Oberprückh und Anton Weisser übergeben worden, Ofen, den 29. Julii 1729.

1 Druchen, worin:

1 Riss goldtgeschlagenes marmolirt und unterschiedlich Papier,

2 breviarum per annum,

1 missale, 2 currus Israël genandt,

1 commentarii institutionum imperialium,

1 dictionarium, 1 biblia sacra, 1 centuria controversiarum ex utroque jure,

1 Predigtbuch: Bonus ordo etc., 1 rerum novarum nomina, 2 Franzosin wahrhafte Geschichten, 2 Particulargericht der Seelen, 2 Canisius, 1 doctrina pandectarum, 1 Christus ein feuerheisses Worth Gottes. Predigtbuch,

2 proprium missarum, 1 missale,

1 kurtzer Begriff der gantzen medicinae praxis, 1 belustige Andacht in Gott, 2 guldene Denkhing göttliche Almacht, 1 Stadthalterschafft Christi,

1 tribunal conscientiae, 1 centum et novem vitas imperatorum concernens,

1 P. Didaci Stellae: Verachtung der Welt, 1 deliciae sylvestres, 1 lexicon,

1 hellischer Risenstreit, 1 Naturlicht,

1 Weltineiner Lust, 2 supplementum novum purpurae doctae, 1 Thierkreis,

1 collegium universi juris canonici,

1 wohl angeführte Weinkeller P. Abraham,

1 Predigtbuch A. R. P. P. Claudii, 1 christlicher Stadt- und Landcathecismus, 1 R. P. Gerhards Pauli Predigten, 1 R. P. Caspari Mandel Predigten, 1 R. P. Anthonii Predigten,

¹⁰⁰ Geschichte des deutschen Buchhandels, II. k. 134. l.

30 paar unterschiedlich grosse und kleine Messer in Scheyden, 2 Säulen Bücher, 60
 mittlere Kupferbilder, unterschiedliche Prospecte, Architecturbuch,
 5 paar buchsbaumene Flauten, 1 helffenbeinener Einsatzmesser, 4 commentarii anathe-
 matica, 6 Commedianten-Bücher,
 4 Buch Babier (!) in guldenem Schnitt,
 40 Sackspiegel, unterschiedliche Kleinigkeiten, als Federmesser, Barbiermesser, Agnus
 Dei etc. in einer Schachtel, 2 grosse Spiegel, 142 ordinäre höltzerne Rosenkränze, 36
 Strohhütel, 4 Muschelschachteln,
 1 Riss türkisch Papier, 6 Band Kämeln (!), 3 Stuckh Musicalien-Bücher,
 3 kleine Latern, 2 semini inferni, usura et simonia,
 1 gantze Truchen volt unterschiedlich verbrochene Bilderkramerey,
 1 Druchen mit unterschiedlichen Kleinigkeiten, Bilder, Agnus Dei etc.
 5 Uhrfeder, 2 helffenpeinene Wedeel,
 2 Päckhel Pemseln, 9 Messbüchel,
 5 Stuckh geistliche Theses, 23 Landtcarthen, 2 Particulargericht, 1 verbum abbreviatum
 concionum, 1 corpus juris,
 1 Brevier, 1 soliloquia Augustiniana,
 1 arcanorum status libri decem,
 14 Buch Postpapier, 1 biblia sacra. Ofen ut supra,
 Per me Judocum Mauritium Sibert m. p. cancellistam.«¹⁰¹

*

Ezekben vázolhatjuk a magyarországi könyvnyomtatás és könyvkereskedelem sorsát a 18.
 században. Nem sikerült, de nem is törekedtünk az összes könyvnyomtatók és könyvkeres-
 kedők működéséről beszámolni, mert ehhez nem állott elegendő levéltári adat a rendelkez-
 zésünkre. Igyekeztünk azonban a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem helyzetét minden
 oldalról megvilágítani s ezzel olyan jellemzést adni, mely az összes egykoru magyarországi
 hasonvállalkozásokra egyaránt érvényes. Megállapíthatjuk, hogy a könyvkereskedelem akkor
 vált külön a könyvnyomtatástól, amikor az irodalmi termelés bőségesebbé lett s az olvasó-
 közönség száma szaporodott. Ez csupán a 18. század két utolsó évtizedében következett be,
 addig a könyvnyomtató kereskedő is egy személyben s legfeljebb a könyvkötők támogatására
 számíthat. A könyvkereskedelem emelkedésével egyidejűleg nagyobb mennyiségű külföldi
 könyv került az országba, de az elfogult kormány éppen olyan szigoruan ellenőrizi a könyv-
 kereskedőket, amint előbb a könyvnyomtatók munkájára ügyelt. Ezért nem volt Magyarorszá-
 gon szabadabb szellem, ezért nem haladt a korral gazdasági, társadalmi és közművelődési
 berendezkedésünk, ezért maradt Magyarország a nyugati nemzetek mögött. A szellemi munka
 műhelyében a tüzet mesterségesen fojtották el s a munkások kezét megkötötték: az eredmény
 ehhez mérten szomorú volt.

-&-

¹⁰¹ Budai levéltár. Tanácsi vegyes iratok.